SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

V. Blanár, Vývin slovnej zásoby v predkodifikačnom období 321
J. Findra, Jazykovo-štylistická charakteristika súčasných politických prejavov a statí . . 330
E. Tomajková, Znelostná asimilácia v nárečí obce Hlboké 340

DISKUSIE

K Lifanov, Korelácia datívu a lokálu vo vývine slovenčiny 347
R. A. Rothstein, Klasifikácia slovenských slovies 356

SPRÁVY A POSUDKY

Za profesorom Eugenom Paulinym. J. Mistrík . 364
Prof. Ľudovít Novák sedemdesiatpäťročný. J. Oravec 366
Veľký slovensko-ruský slovník II. Š. Peciar . 369
Nový Nemecko-slovenský slovník. F. Chorvát . 374
VALISKA, I.: Nemecké nárečia horného Spiša. I. Ripka 377

ROZLIČNOSTI

O skloňovaní miestnych názvov typu Dolný Peter F. Kočiš 380
Obsah 48. ročníka SR 382

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 48 — 1983
ČÍSLO 6

Vincent Blanár

VÝVIN SLOVENSKEJ SLOVNEJ ZÁSOBY V PREDKODIFIKAČNOM OBDOBÍ

1. Slovná zásoba slovenského jazyka sa od začiatku jeho dejín ako osobitného západoslovanského jazyka až dodnes vyvíja ako veľmi dynamická zložka. Stálym zdrojom lexikálno-sémantického vývinu sú väčšie alebo menšie zmeny jednotlivých významotvorných činiteľov (o tomto termíne porov. Němec, 1980 a i.); sú to (1) pomenovaná realita, (2) postoj hovoriaceho k pomenovanej realite, (3) jej pojmové spracovanie a (4) jazykové stvárnenie. Tieto významotvorné činitele predstavujú rozličné stránky jednotného pomenovacieho procesu, ktorý spočíva v jazykovom vyjadrovaní odrazových prvkov. V lexikálnom vývine sa prejavujú jazykové i mimojazykové činitele vo vzájomnom pôsobení. Slovná zásoba reaguje na vonkajšie podnety z hľadiska vnútorných systémových predpokladov.

Zmeny lexikálno-sémantických prvkov majú rozličnú podobu a rozličný priebeh. Súbor lexikálnych jednotiek sa môže rozširovať, resp. zmenšovať. Lexikálne jednotky sa rozširujú z domácich alebo z nedomácich fondov (preberaním). Pri rozširovaní súboru lexikálnych jednotiek z domácich fondov ide o tvorenie istými slovotvornými postupmi a slovotvornými prostriedkami, ktoré sa môžu opäť meniť (zväčšovať i zmenšovať). Osobitný prípad predstavuje tvorenie domácimi prostriedkami podľa cudzích vzorov (kalkovanie). Niektoré zmeny sa týkajú len sémantickej stránky lexikálnej jednotky. Tzv. zužovanie, resp. rozširovanie významu monosémických alebo polysémických lexikálnych jednotiek môže mať v zásade dve podoby. Alebo ide o zužovanie/rozširovanie ich lexikálnej spájateľnosti (menia sa extenzionálne vzťahy lexikálnej jednotky, ale nemení sa súbor jej relevantných sémantických príznakov), alebo ide o zužovanie/rozširovanie súboru sémantických príznakov (zmenou sémantickej spájateľnosti sa menia intenzionálne vzťahy slova) a vtedy sa zužuje/rozširuje štruktúra semém lexikálnej jednotky. Z onomaziologického hľadiska je dôležité, že

rovnaký sémantický obsah sa môže vyjadriť aj niekoľkými lexémami, obyčajne odlišnej štylistickej platnosti. Pretože lexikálna jednotka tvorí prvok čiastkového systému, dôsledkom všetkých týchto vývinových postupov kvantitatívneho i kvalitatívneho rázu sú menšie alebo väčšie zmeny významovej stavby lexikálnych jednotiek (t. j. mikrosystémov) a prestavba štruktúrnej organizácie makrosystémov (t. j. čiastkových systémov slovnej zásoby).

Lexikálny vývin možno v skratke charakterizovať ako zmeny súboru, stavby a štylistickej platnosti lexikálno-sémantických prvkov a zmeny organizácie čiastkových lexikálnych systémov. Slovná zásoba dostáva špecifickú tvárnosť podľa toho, ako výrazne sa priebehom historického vývinu jednotlivé druhy lexikálno-sémantických zmien uplatňujú.

2. Už v praslovanskom základe slovenskej lexiky boli popri spoločnej slovanskej (napr. *ruka, dom, oheň, mokrý, suchý, kovať, ty, my, pri, na*) a západoslovanskej vrstve (napr. *borovica, strom, pekný, plznuť*) aj niektoré špecifické slová, ktoré majú praslovanské východisko, ale iba v slovenčine sa zachovali ako lexémy, prípadne ako lexémy žijú aj v ostatných slovanských jazykoch, ale pre slovenčinu sú charakteristické významovou stránkou (Ondruš, 1972, 1977), napr. *súriť, jastriť, smäd, bozať/bozkať/bozk, hútať* „myslieť", *lichva, báň* „rúbanisko", *da- (kto, čo, kde), voľa- (kto, čo, kde);* slová ako *vravieť, vrece, peľať, polazník, hútoriť; plávka* a *smrčok/smrček* (druhy húb, porov. Majtánová, 1977), poukazujú na istú genetickú zviazanosť slovenčiny s južnoslovanskou a východoslovanskou oblasťou. Časť najstaršej vrstvy všeobecne slovanských, západoslovanských i „nezápadoslovanských" slov dokumentujú lexikálne prvky, zachované v starej slovenskej toponymii a antroponymii, napr. *-borъ, děјь, -plъkъ, -radъ, těchъ; debra, drězga, chrib, skot, neteča, raditi, trěbiti, mir, veca, lukav, krǫpъ, ľut; krš-, kaniti, selo* a mnohé iné (Krajčovič, 1981; Majtán, 1977).

V nasledujúcom vývine sa ráz slovenskej slovnej zásoby podstatne pozmenil. Jej vývin v rozhodujúcej miere určujú nové hospodársko-spoločenské, politické, ideologické a kultúrne podmienky, v ktorých od 10. stor. žili nositelia formujúcej sa slovenskej národnosti. V našej krátkej charakteristike lexikálneho vývinu vychádzame zo slovnej zásoby kultúrnej slovenčiny (k tomuto termínu porov. napr. Kotulič, 1982), ako je doložená v kartotéke pre historický slovník slovenského jazyka, a berieme do úvahy nový výskum v oblasti historickej lexikológie.

2.1. Najvýraznejšie zmeny slovnej zásoby súvisia so začlenením slovenského územia do uhorského štátu po zániku Veľkej Moravy. Vybudovanie a upevnenie feudálnych hospodársko-spoločenských vzťahov v mnohonárodnostnom uhorskom štáte zanechali trvalé stopy v slovenskej lexike. Novými pomenovaniami bolo treba označiť celú sústavu feudálnych mocensko-politických vzťahov a inštitúcií, pracovno-právne vzťahy poddaných k feudálnej vrchnosti, poľnohospodárstvu, remeselnú, banskú a i. výrobu, mestskú správu, obchod, vojenstvo, pojmy z oblasti umenia, vedy, školstva atď., napr. *stolica, špán, kňahyňa/kňahňa, ponosa, priš, boženík, túžiť sa, otčizna, materizna, reč* „vec", *ličiť* „rátať" (Doruľa, 1977 a iní). Staré slová, ktoré označovali reálie cudzie rozvíjajúcej sa feudálnej spoločnosti stredovekého Uhorska, postupne zanikli (napr. *veca, mir, vladyka,*

dvorník, dušník, trěbiti a i.; porov. Krajčovič, 1981). Počet pojmov, ktoré bolo treba v novom spôsobe života a myslenia vyjadriť, ďaleko prevyšoval počet ustupujúcich lexikálnych prvkov.

2.2. V lexikálno-sémantickej stavbe početnej vrstvy slov sa odrazil prechod od staroslovanskej pohanskej mytológie ku kresťanskému svetonázoru. Ako zmenu postoja k pomenovanej skutočnosti hodnotíme stratu pôvodného magického, resp. citového obsahu napr. v slovách *háj* (pôvodne posvätné obradné miesto v lese), *liečiť* („liečiť čarami, zariekaním"), *daň* (pôvodne dobrovoľný dar božstvám); po prijatí kresťanskej ideológie sa začali spájať s náboženským („posvätným") obsahom mnohé slová, ktoré pred 11. stor. takýto sémantický príznak nemali, napr. *svätý* (pôvodne „mocný, rozsiahly"), *chrám* (v psl. „pevná, mohutná stavba"), *hriech* (v psl. „omyl, chyba z pozabudnutia") (porov. Machek, 1968; Krajčovič, 1981 a i.). Zmenu postoja hovoriaceho k pomenovanej realite pozorujeme aj v neskoršom vývine slovenskej lexiky; napr. slová *huncút, šibal, šinter* a i. prešli v čiastkovom systéme ZLÝ ČLOVEK od pejoratív k melioratívam (Blanár, 1979).

2.3. V rozvoji slovenskej lexiky sa veľmi výrazne prejavilo a stále prejavuje hlbšie poznávanie javov a vzťahov objektívnej reality. Najmä ustavičný rast a systematické budovanie nomenklatúr a terminológií je výrazom prehlbujúceho sa myslenia, poznávania a pojmového spracovania odrazov skutočnosti.

2.4. Pri jazykovom stvárnení pojmovo spracovaných odrazov vonkajšej reality nejde len o uspokojovanie vyjadrovacích potrieb bežnej komunikácie. Slovenský jazyk plní od svojich najstarších dejín aj špecifickejšie funkcie. Pre vyššie kultúrno-spoločenské úlohy (napr. kultové ciele, z domácich základov vyrastajúce zvykové právo) sa najprv utvára hovorová podoba kultúrneho jazyka. Keď v priebehu 14. stor. zosilnela vrstva slovenského meštianstva, zemianstva a potom aj vrstva vzdelancov, vytvárajú sa predpoklady pre diferencovanejšie komunikačné úlohy. Od 16. stor. sa dá sledovať, ako sa v písomnej podobe kultúrnej slovenčiny začínajú ustaľovať výrazové prostriedky charakteristické pre dobové štýly. Diferencuje sa najmä administratívno-právny, praktický, odborný, umelecký a rečnícky funkčný štýl (porov. aj Krajčovič, 1978). Preto pri skúmaní rozvoja slovenskej slovnej zásoby treba odlišovať dva druhy nových lexikálnych prvkov: a) nové pojmy sa vyjadrujú novými lexémami, príp. novými semémami — to je prípad prehlbujúceho sa poznania napr. pri vytváraní terminologických sústav; b) novými lexikálnymi prvkami sa vyjadrujú pojmy, pre ktoré v slovenčine už jestvovalo pomenovanie — tak vznikajú rady synonymných a blízkoznačných výrazov (polylexia), ktoré sa môžu diferencovane využívať v jednotlivých funkčných štýloch. Nové, resp. špecifickejšie pomenovacie potreby sa uspokojovali a) novými lexémami,

b) novými semémami, a to jednak z domácich zdrojov, jednak z nedomácich zdrojov (preberaním, prípadne kalkovaním cudzích slov).

2.4.1. Podstatný podiel na rozširovaní slovenskej slovnej zásoby majú domáce slovotvorné postupy a slovotvorné prostriedky. Niektoré z psl. slovotvorných postupov sa stali v starej slovenčine neproduktívnymi, napr. alternačný *(duch-/dych-/dъch-)* alebo reduplikačný postup *(per-per- → pr̀ěper- → prepel-ica)*. Neproduktívnymi sa stali aj niektoré psl. slovotvorné prostriedky (napr. *sъ-: sъ-mьrtь → smrť; o-: o-pytovati; -išь: pr-išь → priš);* po splynutí neproduktívneho afixu s koreňovou morfémou zmenila sa slovotvorná stavba slova, slovo sa začalo hodnotiť ako neodvodené *(pamäť, priš)*. Väčšie percento starých afixov si však uchovalo produktívnosť, ba ich rozsah rozšírili niektoré nové predpony, prípony a ich kombinácie (napr. *pona-, povy-; -ovnica, -enka, -ovatý, -ičný, -írovať*). Pre nekodifikovaný kultúrny jazyk bola príznačná bohatá synonymia a súčasne homonymia slovotvorných prostriedkov. Príklad synonymných slovotvorných prostriedkov: *krk-ový, krk-ovný; baran-í, baran-ový, baran-ský; nepremož-itedlný, nepremož-ený*. Príklad homonymných slovotvorných prostriedkov: prípona *-atý* vyjadrovala pri adjektívach pôvodu vlastnosť podľa nápadného znaku *(hrbatý)*, ďalej vlastnosť vyplývajúcu z látky *(mrežový — mrežovatý)* a pri adjektívach označujúcich farbu prípona *-atý* vyjadrovala menšiu intenzitu tejto vlastnosti (*počervenatý;* Krasnovská, 1982). Predbežné sondy pri niektorých onomaziologických kategóriách ukazujú väčšiu pestrosť slovotvorných typov. Napr. inventár slovotvorných prostriedkov prefixálno-sufixálneho typu pri označovaní malej miery vlastnosti bol v kultúrnej slovenčine podstatne bohatší ako dnes. Veľkou produktívnosťou sa vyznačovalo tvorenie nových slov lexikalizovaním slovných spojení. Týmto slovotvorným postupom sa odlišovali napr. v botanickej a zoologickej terminológii jednotlivé druhy v rámci rodu; napr. v kartotéke pre Historický slovník slovenského jazyka (ďalej HSSJ) je doložených 12 združených pomenovaní pri slove *cesnak* a 78 pri slove *koreň*. Aj tu môžeme konštatovať pretrvávajúcu synonymiu. Zdá sa, že väčšia synonymia a neustálenosť bola v terminológiách, ktoré nemali oporu v ľudovej nomenklatúre; napr. v predbernolákovskej jazykovednej terminológii sa vychádzalo zo staršej latinskej, resp. aj českej jazykovednej terminológie (Kotulič, 1982). Mnohé terminologické združené pomenovania zanikli pri systematickom budovaní moderných terminológií, ale archaizovali sa aj mnohé združené pomenovania charakteristické pre feudálny spôsob života (porov.: *sedliacka poriadka, panská poriadka, stoličná poriadka, urbárna poriadka, jazdná/lichvová/konská/vozná poriadka*).

Charakteristickú vrstvu lexiky predkodifikačného obdobia tvoria frazémy. Variabilnosť a menšia ustálenosť mnohých frazém svedčí o neza-

vŕšenom procese frazeologizácie (napr. *v y h a d z o v a ť n i e k o m u n a o č i: nahadzovať, nadhadzovať, nametovať na oči niekomu, zlodejstvo nahadzovať niekomu; s i l o u - m o c o u: silou mocou, silou a mocou, silou a mocou a kvaltom*). Časť frazém doložených v kultúrnej slovenčine sa stala pevnou súčasťou frazeológie súčasného jazyka, napr. *lámať si hlavu, zostať na chvoste, (malý) ako makové zrniečko;* vzťahuje sa to aj na niektoré frazémy obsahujúce lexikálne historizmy, ako *vyjsť na psí tridsiatok, vystaviť niekoho na pranier.* Niektoré ustálené a neskoršie prípadne frazeologizované spojenia ustúpili zo slovnej zásoby v súvislosti so zmenou politického a administratívno-právneho usporiadania a organizácie spoločnosti, ako aj v súvislosti so zánikom starých zvykov, povier, náboženských predstáv, napr. *v obec povedať* „verejne", *hlava veľká ako mýtnica* (nádoba, ktorou sa meralo mýto), *veľký ako peniaz* (drobná minca v hodnote jednej stotiny zlatého), *krásny ako Jeruzalem* a i. (Skladaná, 1982).

2.4.2. Medzi špecifické znaky lexiky kultúrnej slovenčiny patrí jej rozširovanie z nedomácich zdrojov. Rozširovanie slovenskej lexiky preberaním a kalkovaním je výsledkom slovensko-inojazykových interferencií, ku ktorým dochádzalo pri mnohostranných spoločenských, hospodárskych, kultúrnych a i. kontaktoch príslušníkov slovenskej národnosti s inými etnikami a jazykmi. Pre tento spôsob rozvíjania slovenskej lexiky boli z najstarších dejín slovenskej národnosti dôležité najmä tieto fakty: včlenenie Slovenska do uhorského štátu, v ktorom získali nadvládu maďarskí feudáli; používanie latinčiny v písaných a sčasti aj v ústnych prejavoch ako oficiálneho jazyka v mnohonárodnostnom Uhorsku; vznik miest a rozvoj obchodu, remeselnej a banskej výroby s privilegovanou účasťou nemeckých kolonistov; prehĺbenie hospodárskych a kultúrnych stykov s českými krajinami v 14. stor. (na Slovensko sa dostávali a azda sa tu aj odpisovali české písomnosti najmä náboženského charakteru) a v 15. stor. prijatie češtiny ako písomného kultúrneho útvaru (vzhľadom na ciele historického slovníka odlišujeme texty, v ktorých sa česká spisovná norma vedome zachovávala a podvedome i vedome slovakizované texty s rozličným stupňom slovensko-českej interferencie); spomeňme ešte kontakty s valašským etnikom ukrajinsko-rumunského pôvodu v 14.—15. stor. a s poľským etnikom na východnom Slovensku a i. (porov. Blanár, 1977; Doruľa, 1977).

V spomenutých kontaktových situáciách vznikli podmienky na preberanie z príbuzných i nepríbuzných jazykov a na rozličné postupy adaptácie prevzatých slov v slovenskej lexike.

Prevzatia z č e š t i n y. Ide o prevažne knižný vplyv najbližšieho príbuzného jazyka s bohatou literárnou tradíciou; vplyvy osobného kontaktu (napr. na etnickej hranici, husitské vojská, českí pisári) boli okrajovejšie.

Medzi staršie prevzatia z češtiny patria slová ako *tisíc, cisár, Mojžiš, Ježiš, cítiť*, ktorými sa nahradili pôvodné domáce formy *tisúc, ciesar, Možeš/ Mojžieš, Ježuš, cútiť*. Z neskorších prevzatí sa stali organickou zložkou spisovného jazyka slová vyjadrujúce nové pojmy, napr. *prospech, živočích, prozreteľnosť, pojem, námietka*. Čeština mala významný podiel na rozvíjaní slovenskej odbornej terminológie. Spomeňme napr. botanické, zoologické, farmaceutické, jazykovedné a i. termíny, napr. v slovenčine sa konzervovala stč. podoba: *lekno* (nč. *leknín*), *česenková bylina* (nč. *cesneková*); stč. *nátržník*, slov. *nátržník* i *nátrnik* (s mylným „poslovenčením" *rž* na *r* — informácia dr. M. Majtánovej); *vyrknutie* (popri *vymluvenie, vyslovenie*). Osobitnú skupinu tvoria pomenovania pojmov, pre ktoré už slovenčina mala domácu lexému, resp. semému, napr. *psaní, nerád, teď, zeď, žhár*. Omnoho frekventovanejšie v kultúrnej slovenčine boli hláskoslovné bohemizmy (napr. *slib, klíč, již, jiný, jinak, jíti, jsem, se*), ktorých používanie popri domácich podobách je špecifickým prípadom interferencie najbližších príbuzných jazykov. Pre písomný variant kultúrneho jazyka je príznačná vrstva spojok, zámen a zámenných príslovieok: *proto(ž), aneb(o), kterak, kdy, který* a i. Z českých slovotvorných a tvarotvorných morfém uveďme napr. *-ství/-ctví (modlárství), -ted(e)lný (nevymluvitedlný), -ící (mluvící), pro- (prodat)*. České hláskové podoby popri domácich (niekedy menej frekventovaných) formách, ako aj lexikálne bohemizmy používané popri slovenských ekvivalentoch zvýrazňovali knižný ráz kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. Hoci niektoré z nich sa dostali do Bernolákovej kodifikácie, do celonárodného používania neprenikli. V mnohých prípadoch sa nedá rozhodnúť, či ide v slovenčine o prevzatie z češtiny alebo o paralelné tvorenie, resp. kalkovanie (*podstatné meno, prídavné meno, vlastné meno; milosrdný, prvorodený* a pod.).

Pri latinčine ide o inú kontaktovú situáciu (sakrálny a oficiálny jazyk zrozumiteľný len vzdelancom, pôsobenie od dôb Veľkej Moravy cez celé feudálne obdobie) a výsledky preberania sú odlišné. Lexikálny vplyv latinčiny sa najvýraznejšie prejavil v zámene podstatnej časti starej, od pôvodu slovanskej antroponymie kresťanskou antroponymiou (od pôvodu hebrejské, grécke a latinské osobné mená prebrané cez latinčinu), ktorá tvorí základ okolo 60 % dnešných osobných mien. Najstaršia vrstva prevzatá z latinčiny prenikla do základnej (spisovnej i nárečovej) slovnej zásoby, pretože išlo o pomenovania nových pojmov, napr. *tehla, škola, misa, diabol, rehoľa;* azda cez maďarčinu: *dežma, tabuľa, kúria* (Király, 1966). Z písomností 16.—18. stor. poznáme pomerne početné prevzatia najmä terminologického charakteru (napr. *árenda, apatieka, atrament, kantor*); význam mnohých prevzatí sa obyčajne špecifikoval v začlenení do príslušnej lexikálno-sémantickej paradigmy v pomere k iným rovnoznačným

alebo blízkoznačným slovám, porov. *svedok/testis — fatens* (bezprostredne vypovedajúci svedok); *pena/pokuta/trest/biršag/štrof; žalobník/vyšný (horný) priš/aktor — instans* (podávateľ, prekladateľ žaloby) (Doruľa, 1977). Takéto prevzatia mali knižnú povahu a ich postavenie nebolo vo vývine slovenskej lexiky rovnako pevné.

Lexikálne prevzatia z maďarčiny, nemčiny, v obmedzenejšom rozsahu z poľštiny a ukrajinčiny (o nich porov. Doruľa, 1977) sa dostali do slovenčiny zväčša priamym stykom; časť sa rozšírila na väčšie územie, časť ostala okrajovo obmedzená. Zo živej reči prenikli aj do písomnej podoby kultúrnej slovenčiny (Blanár, 1977).

Typickú vrstvu slov prevzatých z maďarčiny tvoria slová z okruhu feudálneho spoločenského poriadku a štátnej administratívy, napr. *vármecký, orsacké, biršag, urek/írek, išpán* (zo slovan. *špán*), *vicišpán*. Prevzaté slová mali často špecifikovanejší význam ako blízkoznačné domáce slová, porov. *danka/obrok — ileš; robotník, nájomník — korčoláš/šrotár/liežnik*. Najpevnejšie sa začlenili do slovenskej lexiky slová pomenúvajúce nové pojmy, napr. *kefa, válov, šiator, ťava, ťarcha, čižmy, bosorka, chýr*. Trvalé stopy zanechala maďarčina v slovenskej toponymii (napr. *Ďarmoty, Šahy, Kosihy, Kýr* — miestne názvy podľa mien starých maďarských kmeňov; *Prievidza-Privigye* — pomaďarčená, úradná podoba obce v uhorskej administratíve) i antroponymii (pomaďarčené priezviská *Bajnóci, Kassay*).

Slovenskú lexiku výraznejšie ovplyvnili slová prevzaté z nemčiny. Najstaršia vrstva patrí do oblasti kresťanskej terminológie *(biskup, mních, opát, kostol, žehnať)* a bežne hovorenej reči *(ďakovať, musieť, chvíľa, škoda)*. Prevzatia zo strednej nemčiny sa viažu predovšetkým na slovensko-nemecké kontakty v oblastiach zasiahnutých nemeckou kolonizáciou. Ide najmä o slová z okruhov mesto, mestská správa, obydlie; obchod, cechová organizácia a remeselná výroba; baníctvo a hutníctvo; jedlá, kuchyňa; rastliny, plodiny; vojenstvo. Zo slovenskej lexiky ustúpili slová, ktoré pomenúvali feudálny spôsob života a stredovekú organizáciu výroby (napr. *šoltýs, fojt, ungelt, valdoburger);* do celonárodnej lexiky prenikli pomenovania mnohých profesií, mestskej kultúry, jedál, rastlín (napr. *haviar, klampiar, rínok, halier, fazuľa, cibuľa);* mnohé prevzatia tvoria súčasť nárečovej lexiky (napr. *šlosiar, ratúš, rachovať, šmelcovať*).

2.4.3. Sémantické zmeny v slovnej zásobe sú veľmi rozmanité, robiť ich typológiu je nateraz ťažké. Významová stránka lexikálnej jednotky vzájomne súvisí s formálnou stránkou. Keď spájame semaziologický aspekt s onomaziologickým (porov. napr. Berežan, 1973; Blanár, 1980), máme možnosť odhaľovať vnútornú organizáciu slovnej zásoby. Zisťujeme, ako sa lexikálne jednotky začleňujú do istých lexikálno-sémantických paradigiem (čiastkových systémov). Vzhľadom na diferencujúce sa komunikačné po-

treby v lexikálno-sémantických paradigmách sa uskutočňujú významové posuny, ktoré sa prejavujú v zmenách extenzionálnych a intenzionálnych vzťahov slova. Slová označujúce prírodné reálie, časti tela, príbuzenské vzťahy, mnohé pomenovania z okruhu poľnohospodárstva, remeselnej výroby a i. si v ďalšom vývine zachovali historické významové jadro, ktoré sa rozširovalo o druhotné významy, vytváralo nové ustálené a frazeologické spojenia a najmä rozličné typické spojenia. Avšak tzv. spoločensky príznakové slová a mnohé neodvodené slová patriace do bežnej slovnej zásoby sa vo vývine lexiky kultúrnej slovenčiny vyznačujú veľkou sémantickou dynamikou. Narastajúca polysémia a polylexia sa však začína využívať vzhľadom na potreby funkčných štýlov. V konkurencii významove alebo funkčne nediferencovaných synonymických prvkov sa nadbytočné výrazové prostriedky v ďalšom vývine vysúvajú na okraj a postupne zo slovnej zásoby ustupujú.

Tieto myšlienky budeme konkretizovať na vývine jedného otvoreného čiastkového systému (SŤAŽOVAŤ SA). — Jeho generický sémantický príznak (SP) sa dá vymedziť blízkoznačnými pojmami »nespokojnosť, nesúhlas, pocit krivdy«. V spojení so špecifikačným SP >prejavovať ústne/písomne< vytvára sa základný a východiskový význam celej lexikálno-sémantickej paradigmy „sťažovať sa, žalovať sa; vyslovovať/podávať sťažnosť, žalobu". Túto semému vyjadrovali lexémy *ponosovať sa, žalovať (sa), túžiť sa, sťažovať (si/sa), ťažobiť (si/sa), ťažkalovať sa, obťažovať (si/sa).* V mnohých textoch kultúrnej slovenčiny sa stretáme aj so zúženým, terminologickým významom „podávať žalobu, obviňovať niekoho pred feudálnou inštanciou, pred súdnou vrchnosťou", ktorý môžeme segmentovať na príznaky »sťažnosť, obvinenie, žaloba vzhľadom na porušenie spoločenských alebo právnych noriem« △ >pred feudálnou vrchnosťou, pred súdnou inštanciou<. Tento význam, doložený najmä v lexikalizovaných slovesno-menných spojeniach, vyjadrovali lexémy *ponos(a), žaloba, ťažoba, obťaženie/obťažovanie/obťažnosť.* Centrum čiastkového systému tvorili slová, ktorých sémantika sa vyčerpávala týmito významami, ako aj slová, v sémantike ktorých tieto významy patrili k základným (prvotným) významom. V centrálnej sfére možno rozlišovať dve vrstvy. Do prvej vrstvy patria slová s neterminologickým významom, do vonkajšej vrstvy centra patria lexémy, na ktoré sa viaže obsah z okruhu právnej terminológie. Okrajovejšie vrstvy zaberajú slová, ktorých semému vytvára ďalší špecifikujúci SP. Rozvíjanie základnej semémy sa obyčajne spája s modifikáciou významového jadra, čím sa odvodený význam od východiskového viac vzďaľuje. Tak sa konštituovala seméma „horekovať, bedákať, nariekať, hlasno si ťažkať" pri lexémach *ponosovať sa/ponosovanie, sťažovať si/sťažovanie (si), túžiť sa, žalovať sa/žaloba;* ich spoločným významovým jadrom je »žiaľ, bôľ, ťažoba«, ktoré rozvíja špecifikujúci príznak >prejavovať silným hlasom, horekovaním, plačom<. V periférnych vrstvách čiastkového systému sú rozložené lexémy vyjadrujúce význam „dožadovať sa, domáhať sa": *sťažovať si/sťažovanie (si), žalovať.* Tento význam sa najviac vzdialil od centra preto, že so základnou semémou udržiavajú spojenie iba blízke diferenciačné príznaky >prejavovať slovami<

^ >s nástojčivosťou, dôrazom<; významovým jadrom sa stal príznak »žiadosť, prosba«. Týmto významom sa lexémy *žalovať, sťažovať si* začleňujú do lexikálno-sémantickej paradigmy VYMÁHAŤ, VYŽADOVAŤ. Kombináciou semaziologického a onomaziologického aspektu zisťujeme rozsah polysémie a polylexie v danom výseku slovnej zásoby a spôsoby jej odstraňovania. V ďalšom vývine sa zmenšovala polylexia. Základnými terminologickými prvkami ostali slová *žalovať sa, žaloba*, ktoré zúžili svoju významovú stavbu. Sloveso *túžiť sa*, ktoré má paralely len v bulharsko-macedónskom areáli, udržalo sa sporadicky na strednom Slovensku a v severozápadnej časti západného Slovenska. Významový okruh „ponosovať sa, žalovať sa" sa rozšíril sémantizáciou príznaku >intímnosť<, čím sa konštituoval význam „zdôverovať sa" s valenciou *komu s čím*. Sémantizáciou príznaku >silným hlasom, horekovaním, plačom< sa konštituoval význam „horekovať, bedákať, nariekať" s valenciou *pri kom, do čoho*. Zaujímavý vývin pozorujeme pri slovách so základom *ťaž-*. Prvotný konkrétny význam „ťarcha, ťažká vec, fyzické zaťaženie" a odvodený abstraktný význam „pociťovanie a prežívanie ťažoby, ťažkosti, starosti" sa výraznejšie odštiepili a významové jadrá sa začali rozvíjať v dvoch relatívne samostatných radoch. Druhý rad sa významovým komponentom »nespokojnosť, nesúhlas, pocit krivdy« začlenil do mikrosystému NESPOKOJNOSŤ a etymologická súvislosť so základom *ťaž-* sa zatemnila. Významová diferenciácia týchto dvoch jadier prerástla hranice polysémie. Keď sa potom v spisovnom jazyku archaizovali slová *obťažovať sa*[2], *obťaženie*[2], *ťažoba*[2] i *sťažovať sa*[1]/*si*[1], obmedzila sa polylexia, a tým sa zrušili homonymné páry (podrobnejšie o tom v monografii Lexikálno-sémantická rekonštrukcia, ktorá je v tlači).

3. V kap. 2.4.3. načrtnutý syntetický prístup aspoň naznačil, že slovná zásoba nepredstavuje iba súhrn veľkého množstva pomenovacích prvkov, ale že je to vnútorne členený systém čiastkových systémov. Prvky čiastkového systému vstupujú prostredníctvom významovej i formálnej stránky do vzájomných lexikálno-sémantických vzťahov, ale zložité lexikálno-sémantické vzťahy vytvárajú aj prvky jedného čiastkového systému s prvkami iných čiastkových systémov. Vývinovú dynamiku slovnej zásoby podmieňujú zmeny sémantickej stavby i zmeny v súbore lexikálnych jednotiek. Dôležitým činiteľom v lexikálno-sémantickom vývine je diferenciácia lexikálnych jednotiek vzhľadom na rozmanité komunikačné potreby funkčných štýlov. Tento činiteľ hral dynamizujúcu úlohu od samých začiatkov formujúceho sa kultúrneho jazyka, ale najmä v období, keď sa utváral pevnejšie kodifikovaný spisovný jazyk. V spisovnej slovenčine sa upevňuje potrebná štylistická diferenciácia výrazových prostriedkov a pritom sa odstraňuje nadbytočná polylexia, zdedená z obdobia nekodifikovaného kultúrneho jazyka. Upevňovaním štýlového registra lexikálnych jednotiek prerastajú obsahové charakteristiky príznačné pre primeraný individuálny výber na nadindividuálne funkčné charakteristiky slova. No najvýraznejšiu zložku v rozvoji slovnej zásoby národného spisovného ja-

zyka predstavuje systematické budovanie terminologických sústav, v ktorom možno vidieť triumf poznávacej činnosti človeka novej doby.

Literatúra

BEREŽAN, S. G.: Semantičeskaja ekvivalentnosť leksičeskich jedinic. Kišinev, Izd. Štiinca 1973. 372 s.
BLANÁR, V.: Metodologické otázky rekonštrukcie mikrosystému z porovnávacieho hľadiska. In: Sъpostavitelno izučavane na častnite leksikalni sistemi na slavianskite ezici v sinchronija i diachronija. Red. K. Čolakova. Sofia, Izd. BAN 1979, s. 23—34.
BLANÁR, V.: Semaziologický a onomaziologický princíp organizácie slovnej zásoby. In: Dialektologický zborník I. Red. J. Ružička — M. Štec. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 11—17.
BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda (v tlači).
DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977. 135 s.
KIRÁLY, P.: Poznámky k etymologickému slovníku jazyka českého a slovenského. In: Slavica Pragensia. 7. Praha, Universita Karlova 1966, s. 135—147.
KOTULIČ, I.: Z predbernolákovskej slovenskej jazykovednej terminológie. In: Jazykovedné štúdie. 17. Z dejín slovenskej lexiky. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1982, s. 93—118.
KRAJČOVIČ, R.: O štýloch slovenčiny v predspisovnom období. In: Studia Academica Slovaca. 7. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1978, s. 183—200.
KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 235 s.
KRASNOVSKÁ, E.: O jazyku tzv. kurensov z roku 1784—1790. In: Jazykovedné štúdie. 17. Z dejín slovenskej lexiky. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1982, s. 39—59.
MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968. 866 s.
MAJTÁN, M.: Dedičstvo praslovančiny v najstarších slovenských vlastných menách. In: Jazykovedné štúdie. 14. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 193—206.
MAJTÁNOVÁ, M.: Praslovanský charakter názvov húb v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 14. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 153—166.
NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha, Academia 1980. 193 s.
ONDRUŠ, Š.: Špecifické prvky v slovenskej slovnej zásobe. In: Studia Academica Slovaca. 1. Red. J. Mistrík. Bratislava, Ústav školských informácií 1972, s. 123—135.
ONDRUŠ, Š.: Praslovanské dedičstvo v slovnej zásobe starej slovenčiny. In: Jazykovedné štúdie. 14. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 132—148.
SKLADANÁ, J.: Problémy frazeológie z hľadiska diachrónie. In: Jazykovedné štúdie. 17. Z dejín slovenskej lexiky. Red. Š. Peciar. Bratislava, Veda 1982, s. 15—24.

Ján Findra

JAZYKOVO-ŠTYLISTICKÁ CHARAKTERISTIKA SÚČASNÝCH POLITICKÝCH PREJAVOV A STATÍ

V tomto príspevku budeme analyzovať jazykovo-štylistickú stránku dvojzväzkového zborníka Vybrané prejavy a state, ktorý obsahuje prejavy a články člena Predsedníctva ÚV KSČ a prvého tajomníka ÚV KSS J. Lenárta z rokov 1949—1980.[1]

Zo žánrového hľadiska možno texty Vybraných prejavov a statí (ďalej VPS) zoradiť do troch skupín. Sú to jednak články (state) publikované najmä v odborných straníckych časopisoch, ďalej prejavy prednesené na zjazdoch strany a na zasadaniach ÚV KSS a ÚV KSČ (čiže politické prejavy) a napokon príležitostné prejavy prednesené pri rozmanitých spoločensko-politických a kultúrnych príležitostiach. Toto žánrové zaradenie analyzovaných textov hovorí, že ako závažný štýlotvorný činiteľ sa pri ich tvorbe uplatnila ústnosť (reči a prejavy) — písomnosť (články). Zo štýlového hľadiska sa od seba najviac odlišujú články a príležitostné prejavy. V článkoch sa uplatňuje náučný štýl, príležitostné prejavy majú zjavné znaky rečníckeho štýlu, politické prejavy sú tiež v dotyku s rečníckym štýlom (agitačné žánre), no z hľadiska výrazu oscilujú medzi náučným a populárno-náučným štýlom.

Všetky texty VPS sú vybudované na princípe výkladového slohového postupu. Popri tomto postupe ako dominantnom sa v nich objavujú aj prvky opisu, ba aj informačného slohového postupu. V tejto súvislosti je však oveľa dôležitejšie to, že jednotlivé texty majú štruktúru výkladu alebo úvahy. Tento rozdiel reguluje stupeň ich subjektívnosti a objektívnosti.

Zo štýlového a makrokompozičného vymedzenia analyzovaných textov vyplýva, že štylistika VPS sa buduje v rozmedzí dvoch protichodných výrazových tendencií. Je to jednak tendencia preferovať prostriedky, pomocou ktorých sa posilňuje vecnosť, intelektuálnosť, pojmovosť, a jednak prostriedky emocionálnosti, expresívnosti, rétorickosti (a čiastočne aj estetickosti) výrazu. Príznačnou črtou VPS je, že prostriedky vecnosti a rétorickosti výrazu sa vzájomne nevylučujú. Vo všetkých skúmaných textoch ide o ich funkčnú symbiózu, pričom raz dominuje jedna, raz druhá výrazová tendencia. Ako regulátor sa v tomto smere exponujú štýlové a žánrové rozdiely, ako aj (v rámci výkladového slohového postupu) pohyb na osi výkladovosť — úvahovosť. Ale ani tam, kde sa výraznejšie presadzuje druhá tendencia (rétorickosť), nenarúša sa celková logicko-významová perspektíva textu.

Lexika VPS slúži predovšetkým prvej výrazovej tendencii. Posilňuje sa ňou vecnosť, najmä cez ňu sa buduje logicko-pojmová orientácia textu. Charakterizuje ju využívanie lexikálnych prostriedkov patriacich k štylis-

[1] Touto analýzou chceme v našom časopise začať sériu príspevkov, v ktorých venujeme pozornosť súčasnému politickému textu ako textu s podstatným ideologickým a kultúrnopolitickým vplyvom na celkové formovanie žánrových útvarov v prostriedkoch masovej informácie a propagandy. Články chceme venovať blížiacemu sa 40. výročiu Slovenského národného povstania.

tickej triede (pozri Findra, 1981) bezpríznakových a nocionálnych pomenovaní. Dominuje tu teda bežná neutrálna lexika, pomenovania vecí, pojmov, dejov a vlastností z tých oblastí nášho života, s ktorými súvisí zameranie jednotlivých textov. Ide hlavne o oblasť spoločensko-politického, ekonomického a kultúrneho života spoločnosti.

Vecnosť výrazu sa posilňuje využívaním terminologických pomenovaní, ktoré majú svoju frekvenciu vo všetkých textoch. Ich výskyt je však výraznejší v textoch s výkladovou štruktúrou. Ako zložka odbornej štýlovej vrstvy sú termíny síce štylisticky zafarbené prostriedky, no ako nocionálne pomenovania podporujú pojmovosť, odbornosť i presnosť vyjadrenia. Pojmové a terminologické pomenovania sú najmä spoločensko-politickej a ekonomickej proveniencie. Predovšetkým výkladové pasáže v článkoch a politických rečiach sú pojmovo a terminologicky nasýtené. Tak napr. približne na jednej strane textu sa nachádzajú tieto terminologické pomenovania:

tovar, spotreba, ekonomika, technické kádre, technika, hospodárska výstavba, priemyselná výroba, socializmus, kapitalizmus, štruktúra, priemyselná základňa, nezamestnanosť, životná úroveň, pracovná sila, produktivita práce, poľnohospodárska výroba, industrializácia, hospodársky styk, trh, surovina, surovinová základňa, hospodárstvo, produktivita, mechanizácia, rastlinná výroba, živočíšna výroba, priemyselné hnojivá, poľnohospodársky podnik, hektárové výnosy, úžitkovosť, mzda, mzdová hladina, životné potreby, spoločenské prostriedky, spoločnosť, národný dôchodok, osobná spotreba, základné suroviny (I — 320; rímska číslica označuje zväzok, arabská číslica príslušnú stranu textu).

Takýto výber a využívanie lexikálnych prostriedkov sa odráža aj na rozložení slohových druhov. Orientačná štatistika potvrdila, že mená pokrývajú viac ako polovicu textu (substantíva — 33 %, adjektíva — 21 %). Preto majú texty VPS menný charakter, z tohto hľadiska sa približujú k textom náučného štýlu. Aj frekvencia spojok (11 %) hovorí o výkladovosti. Príznaková je aj frekvencia čísloviek (3 %), ktoré sa v texte využívajú ako doklad a argument, ale aj ako prostriedok konfrontácie. Presné číselné údaje sa funkčne striedajú s približným vyjadrením počtu, čím sa reguluje náročnosť vyjadrenia, napr.: *Za posledné dva roky bolo v materských školách novoumiestnených 29 706 detí, čo je skoro o 2000 viac, ako predpokladal plán.* (II — 475)

Relatívne vysoká frekvencia častíc (3 %) svedčí o vyjadrovaní subjektívneho postoja k analyzovaným faktom a javom skutočnosti. Mennosť a z nej vyplývajúca jazyková statickosť vyjadrenia je aj dôsledkom nižšej frekvencie slovies (10 %) oproti predpokladanej norme (Mistrík, 1977).

Analyzovaný charakter slovníka a slovnodruhových vzťahov dokumentuje tento text (takéto pasáže majú vo VPS prevahu):

K upevňovaniu jednoty národov Československa prispieva federatívne usporiadanie nášho štátu schválené pred desiatimi rokmi. Zabezpečuje harmonické spájanie národných záujmov Čechov a Slovákov a iných národností našej krajiny s celkovými záujmami Československej socialistickej republiky. (II — 538)

I v lexike sa však ohláša aj druhá výrazová tendencia. Objektívnu líniu nocionálnej lexiky občas naruší expresívny výraz, napr.: ... *vykorisťovateľský spoločenský poriadok, v ktorom je človek človeku vlkom, kde sa zachruje s najväčšími ľudskými hodnotami.* (I — 49) — *Taký človek spravidla nenaletí polopravdám* ... (II — 65) Ojedinelé sú aj prípady slovotvornej expresivity, ktorá je na hranici hovorovosti, napr.: ... *nesmú mať pečať samoúčelného osvetárčenia.* (I — 57) — *nie jednoduchou úlohou bude uviesť do života princíp zásluhovosti* ... (II — 662)

Preferovanie nocionálnej lexiky predpokladá využívanie priamych pomenovaní. Kríženie úvahovosti s výkladovosťou však dovoľuje vyjadriť aj subjektívny postoj a hodnotenie. To sa odráža v práci s polysémiou a na využívaní obraznej lexiky. Kontextové významové posuny, kontextová modifikácia sémantiky pomenovania sa využíva tam, kde sa od vecnej argumentácie prechádza k adresnej kritike s ironickým podtextom, napr.: *V mene svätých ziskov kapitalizmu* ... (I — 315)

Práve obrazné pomenovania vytvorené spravidla na báze polysémie sú ako prostriedky estetiky výrazu zároveň nositeľmi rétorickej patetickosti. Vo VPS však majú prevahu lexikalizované pomenovania, najmä metafory, personifikácie, príp. aj prirovnania. Lexikalizované obrazné pomenovania stratili svoju obraznú silu, a hoci majú nádych expresívnosti, nepociťujú sa ako exkluzívny prostriedok. A keďže tu vlastne ide o kondenzovanú sémantickú skratku, ktorej význam sa individualizuje v kontexte, lexikálne obrazné pomenovania sa uplatňujú aj ako prostriedok názornosti, konkrétnosti a kritickej adresnosti, pričom sa v nerovnakej miere prejavuje aj ich rétorický kontext. Príklady:

... ľudí, ktorí boli v minulosti zviazaní mnohými nitkami s vládnúcou buržoáziou. (I — 54) — ... k nemu neklamne smeruje strelka našich čias, ... (I — 324) — ... nový vlastenecký prúd, ktorému sa otvorilo riečisko ... (I — 346) — Ako radarom by sme mali citlivo rozoznávať nové, ... (I — 386) — ... plným tokom nechávajú pulzovať mládežnícky elán. (II — 64) — ... ktorou prechádzajú životodarné tepny hospodárskej spolupráce so Sovietskym zväzom. (II — 625) — ... dôverovať v sily vlastné a kolektívu — to dnes ako miazgu života potrebujeme ... (II — 665)

Podobne sa uplatňujú aj knižné slová (zastarané slová a archaizmy), ktoré sú aj prostriedkom patetiky výrazu, napr.: ... *určujúco poznamenal beh svetových dejín, sudbu človečenstva.* (I — 315) — *Ako predseda Komunistickej strany Československa a vedúci štátny dejateľ* ... (I — 626), ako aj ustálené spojenia, napr.: ... *nahrávalo by snahám protivníka loviť v kalných vodách.* (I — 358) — *pracovať bez jeho teoretického zázemia znamená ocitnúť sa v slepej uličke* ... (II — 66)

Vzhľadom na celkové funkčné zameranie lexiky VPS je príznačné, že expresívny výraz sa spravidla vyznačí úvodzovkami, a tak sa naň explicitne poukazuje ako na prvok z inej roviny, resp. že sa autor od neho dištancuje. Často sa ním vyjadruje hodnotenie, prípadne adresná kritika nesprávneho alebo reakčného postoja a názoru, napr.:

... vieme, že pri takej „zodpovednosti" ... (I — 212) — ... draho zaplatené „školné" z krízových rokov. (II — 108) — ... útokom proti „posvätnému" kapitalistickému vlastníctvu sa podlomili piliere ... (II — 427)

A tak vlastne najvýraznejším a najfrekventovanejším hodnotiaco-expresívnym prvkom, ktorý z konštrukčného hľadiska treba priradiť k syntaktickým prostriedkom rétorickosti, je adjektívny atribút a okolnostné určenie. Výrečná je už štatistika: adjektíva — 21 %, príslovky — 5,25 %. A hoci odstupňované subjektívne hodnotenie sa manifestuje iba za pomoci časti týchto prostriedkov, ich kontextová aktivita je pomerne intenzívna. Príklady: ... *nesmieme podľahnúť fatálnej aritmetickej alebo inej schéme,* ... (I — 326) — *Vytiahli zaprášené a skrachované teórie* ... (I — 628) — *Skvelým svedectvom búrlivých premien* ... (II — 624)

V syntaxi VPS je pomer medzi obidvoma výrazovými tendenciami vyváženejší. Využíva sa viacero konštrukcií, ktoré sú nositeľmi rétorickosti prejavu. Nejde pritom vždy o kvantitu (frekvenciu výskytu prvku) ako skôr o intenzitu účinku.

Aj v syntaxi sa, pravdaže, na prvom pláne presadzuje výkladovosť. Bežná je logicky stavaná veta, ktorá pripomína vetu náučného štýlu. Aj jednoduchá veta je často pomerne dlhá, bohato člensky determinovaná. Posilňovanie logicko-významových vzťahov však nejde proti zrozumiteľnosti. Je to veta prehľadná, priezračná, komunikatívna aj v ústnej podobe, napr.:

Skutočná modernosť teoretickej práce v ekonomickej oblasti spočíva nielen v tvorivom rozpracovaní problémov socialistického hospodárskeho rozvoja, ale aj v poznaní súdobých procesov prebiehajúcich vnútri štátnomonopolistického kapitalizmu. (I — 397)

Tak ako v náučnom výklade aj v textoch VPS sa členská závislosť posilňuje prostredníctvom kondenzovaných konštrukcií. Využívajú sa pritom všetky typy kondenzátorov. Príklad: *A dvojnásobne potrebujeme združené záväzky v záujme dodržiavania plánovanej doby výstavby rozhodujúcich investičných celkov a zabezpečenia spoľahlivého chodu nových prevádzkární.* (II — 624)

S výkladovým princípom súvisí aj frekvencia pasívnych väzieb, napr.: *Na základe dynamického rozvoja národného hospodárstva bola odstránená nezamestnanosť, osobná spotreba pracujúcich sa v priebehu tohto obdobia zvýšila štvornásobne.* (II — 537)

Treba zdôrazniť, že tu nejde len o výkladovú stavbu osihotených viet, ale o logicko-významové budovanie celých kontextov. O to expanzívnejšie sú preto konštrukcie, ktoré rétoricky odľahčujú text. Ako sme hovorili, ich výskyt súvisí predovšetkým s úvahovosťou a druhotnou ústnosťou mnohých textov, ako aj s ich vzťahom k rečníckemu štýlu. No keďže sa vyskytujú aj v článkoch, treba v súvislosti s textami VPS hovoriť o zámernej štylistike syntaxe, založenej na funkčnom súžití obidvoch stavebných princípov.

Rétorickosť syntaxe VPS je založená hlavne na opakovaní. Anaforický a synonymický princíp sa uplatňuje na členskej i vetnej rovine. Veta sa uvoľňuje, významové prvky sa v nej dynamicky rozčleňujú a tak príp. aj odstupňúvajú, popri sémantike výpovede sa exponuje i jej tvar, napr.: *Nepriatelia ešte stále rozširujú, že socialistický realizmus je nadekretovaný zhora, že stratil svoj význam, že obmedzuje tvorivú slobodu umelca, že je zastaraný a nemoderný.* (I — 64)

Opakovanie na členskej rovine je späté s enumeratívnosťou. Viacčlenné enumeračné rady v rámci koordinatívnej syntagmy, tzv. čisté enumerácie, posilňujú faktografickosť textu. V tomto prípade ide o vecné vyratúvanie: počet členov koordinatívnej syntagmy je podmienený počtom prvkov rozčlenenej reality, napr.:

Do novej socialistickej inteligencie patria všetci tí duševní pracovníci aj stranícke, štátneho a hospodárskeho aparátu, technici, ekonómovia, vedci aj umelci, lekári, učitelia, spisovatelia, žurnalisti i ďalší, ktorí oddane pomáhajú budovať socializmus . . . (I — 59)

Čisté enumerácie plynule prechádzajú do rétorických enumerácií. Zároveň je to aj prechod od vecnej faktografickosti k rétorickej patetickosti alebo aj k expresivizácii a estetizácii výrazu. Forma sa aktivizuje, pričom sa osobitne vytyčujú prvky reality alebo sa iba anaforicko-synonymicky obmieňa výraz, napr.:

A práve pre činorodejšie a všestrannejšie rozvinutie tejto úlohy a poslanie človeka ako výrobcu i občana, pre tvorivosť, aktivitu i zodpovednosť miliónov ľudí vytvárame teraz žičlivé podmienky. (I — 323) — Pre robotnícku triedu, roľníctvo a vlasteneckú inteligenciu stalo sa Povstanie veľkou životnou školou a skúškou. Ľud sa v nej učil nielen bojovať, ale aj vládnuť a spravovať svoje veci, zbavoval sa pocitu zakríknutosti a zatrpknutosti ako dedičstva vykorisťovateľských systémov a sám začal tvoriť a formovať svoje osudy. (II — 80)

Príklady potvrdzujú, že rétorické enumerácie sú utvorené na báze diád a triád, v ktorých ide spravidla o synonymické alebo o rozšírené opakovanie výrazu. V textoch sa vyskytujú relatívne často. Ich rétorický charakter sa zvýrazní, ak sa opakuje predložka. Príklady:

Modernosť chápaná bez idei marxizmu-leninizmu vedie umenie späť, do závozu, k úpadku. (I — 65) — Zbaviť sa ho, odstúpiť od neho, pracovať bez jeho teoretického zázemia znamená ... (II — 66) — ... jednostranne vyzdvihujú staré, zaostalé, nemravné a nevidia nové, životodarné, víťazné. (I — 63) — ... niet modernosti mimo komunizmu, mimo najpokrokovejšieho svetonázoru, mimo marxizmu, ... (I — 64)

Typickým rečníckym prvkom je zdôraznenie prostredníctvom vytýčeného vetného člena. Príznačné pre štylistiku VPS je to, že pred vytyčujúcim deiktikom často stojí viacčlenný výraz, napr.: *Stupňovanie útlaku robotníckej triedy a jej zotročenie imperialistickým štátom, brutálny koloniálny útlak a utrpenie vyvolané imperialistickou vojnou, to všetko spôsobilo, ...* (II — 83)

V podobnej funkcii sa využívajú aj importované konštrukcie typu: *A bol to práve Klement Gottwald, ktorý ...* (I — 624)

Obidvom výrazovým tendenciám slúžia parentézy, ktoré sú z textu vyčlenené pomlčkami alebo čiarkami. Funkčný vzťah medzi parentetickým a ostatným textom je rozmanitý. Často ide o vyjadrenie subjektívneho postoja k obsahu vety a kontextu, niekedy parentéza prináša doplňujúci významový motív, časové a vecné doplnenie, odvolávanie sa na iného autora, konkretizáciu hlavného obsahu a pod., napr.:

V podmienkach, keď sa znížil rozsah záväzných ukazovateľov plánu — nebojím sa to povedať — dodržiavanie zmlúv musí byť ... (I — 213) — Práve my, komunisti, — a to nielen vcelku, ale každý príslušník strany osobitne — nesieme zodpovednosť ... (II — 155)

Vo VPS prevláda logický, objektívny poriadok slov. Subjektívny slovosled je jednak prostriedkom na logické zdôraznenie významovej dominanty vo výpovedi a jednak prostriedkom rétorickej výstavby vety, napr.: *Práve v súčasnej dobe je úlohou veľmi aktuálnou ... (I — 355) — Pre našu stra-*

nu, robotnícku triedu a ostatných pracujúcich Slovenská republika rád bola ... (II — 620)

Funkčná symbióza obidvoch princípov sa premieta aj na plán mikrokompozície. V oblasti výstavby textu je pre VPS charakteristická pevná kontextová väzba stavebných prostriedkov. Platí to v rovnakej miere o nadväznosti viet, ako aj o nadväznosti nadvetných kontextových jednotiek, najmä odsekov. Nadväznosť týchto prvkov je založená hlavne na logicko-významovom princípe (porov. Horecký, 1958; Findra, 1973). Príkladov na pevnú obsahovo-tematickú väzbu viet a odsekov, posilnenú aj jazykovo, by bolo možné uvádzať veľké množstvo. Na ilustráciu aspoň jeden:

Súdružky a súdruhovia, teraz k druhej otázke. V referáte bol charakterizovaný postoj bratských strán socialistických krajín k nášmu demokratizačnému procesu a ústredný výbor bol oboznámený najmä s priebehom a výsledkami rokovania s predstaviteľmi Komunistickej strany Sovietskeho zväzu. Chcel by som iba nadviazať na túto informáciu a pripojiť niekoľko poznámok k otázke našich vzťahov s komunistickými a robotníckymi stranami tak socialistických, ako aj nesocialistických krajín.

Východiskom nášho prístupu ku komunistickým a robotníckym stranám ... (I — 354)

Bežné je však aj nadväzovanie založené na rétorických princípoch. Text je síce pevne zviazaný, no cez výraznejšiu formu sa vyjadrenie expresivizuje a patetizuje a zároveň sa čiastočne aktivizuje aj estetická funkcia jazyka. Najčastejšie je anaforicko-synonymické nadväzovanie viet a odsekov, napr.:

Tento zámer dosiahneme, ak štátne a hospodárske orgány na všetkých stupňoch pozdvihnú vedeckosť a kvalitu riadiacej práce, ak budú smelšie utvárať podmienky pre rýchle uplatňovanie progresívnych výsledkov vedy a techniky.

Tento program splníme, ak naši robotníci budú stupňovať zápolenie o vysokú kvalitu výroby a výrobkov, o efektívnejšie využitie všetkých prostriedkov, ktoré máme k dispozícii, ak naše podniky a závody pôjdu v tomto úsilí jednotným krokom.

Toto predsavzatie dosiahneme, ak družstevní roľníci a ostatní pracovníci v poľnohospodárstve racionálnejšie využijú rezervy a možnosti v tomto odvetví v záujme postupného zvyšovania našej sebestačnosti v potravinách.

Tento cieľ dosiahneme, ak ... (II — 509)

K takýmto väzobným prostriedkom patrí aj antonymické nadväzovanie, ktoré je zároveň prostriedkom rétorického zdôraznenia, napr.:

Ak XVI. zjazd KSČ opäť pravdivo a reálne zhodnotil miesto a úlohu Klementa Gottwalda v dejinách KSČ a československej spoločnosti, neurobil tak pre

samoúčelné vyzdvihnutie jeho zásluh. Urobil to predovšetkým preto, aby... (I — 619)

Antonymický prístup zasahuje aj do myšlienkovej stavby prejavu. Vo VPS sa bežne argumentuje konfrontáciou faktov a vzťahov, a to tak v rámci vety, ako aj na väčšej textovej ploche. Porovnáva sa minulosť — prítomnosť, Slovensko — Čechy, kapitalizmus — socializmus, ČSSR — ZSSR a pod. Antonymická konfrontácia porovnateľných faktov a obsahov je predovšetkým prostriedkom konkrétnosti a adresnosti výkladu alebo úvahy. Neraz sa pritom argumentuje číslami a percentuálnymi údajmi. Ak sa však obsahová antonymická konfrontácia posilňuje aj cez formu, zároveň ide o rétoricko-patetické zdôraznenie, napr.:

...kým v Maďarsku sa kontrarevolučné sily netajili so svojimi cieľmi — obnovením kapitalistického zriadenia, v našej republike pod heslom „socializmus s ľudskou tvárou" zakrývali skutočné ciele. Kým v Maďarsku na program dňa rýchle vystúpil bezuzdný teror, vešanie, strieľanie, rozpútanie občianskej vojny, v Československu... (II — 100)

K väzobným prostriedkom textu patrí aj rečnícka otázka, ktorá však plní aj iné kompozičné funkcie, uplatňuje sa zároveň aj ako dramatizujúci rétorický prvok. Dosť často je predelom medzi väčšími obsahovo-tematickými celkami, pričom zároveň avizuje nástup závažných myšlienok, faktov. Nasledujúci text potom v tom istom zmysle supluje rečnícku odpoveď. Iba ojedinele po rečníckej otázke nasleduje aj rečnícka odpoveď; ale aj v tomto prípade nasledujúci text je obsahovou „replikáciou" rečníckej odpovede, napr.:

Treba sa spýtať — bolo by možné inou cestou ako cestou socializmu dosiahnuť tieto obdivuhodné výsledky? Nebolo by možné! Dosiahli sme ich len vďaka socializmu,... (II — 175)

Možno povedať, že rečnícke otázky plnia niekedy aj funkciu titulku, ktorý rozhraničuje text na „kapitoly". Takúto úlohu majú aj oslovenia poslucháčov (napr. *Súdružky, súdruhovia!*), ktoré sú zároveň aj prostriedkom apelu a kontaktu s poslucháčmi.

Rozbor štylistických prostriedkov a postupov v textoch VPS potvrdil, že ich štylistika sa programovo a koncepčne buduje na priesečníku protichodných tendencií. Vecná objektívnosť, pojmová zomknutosť a logická priezračnosť sa kontaminuje s rétorickým zápalom, angažovanou adresnosťou i revolučným pátosom. V súlade s tým sa využívajú aj primerané výrazové prostriedky, ktoré v diferencovanej väzbe odstupňovane dotvárajú štylistiku kontextu a textu. Ani v rovine obsahovo-tematickej, ani v rovine

tvarovej sa tieto dve tendencie navzájom nevylučujú. Ich funkčná symbióza charakterizuje texty VPS ako celok.

Ak by sme vzťah týchto dvoch tendencií zjednodušene vyjadrili ako vzťah medzi objektívnosťou a subjektívnosťou (resp. medzi vecnosťou a rétorickosťou), potom predsa len treba povedať, že objektívna (výkladová) línia dominuje vnútri textov, subjektívna (úvahovo-rétorická) línia sa silnejšie ohláša v ich hraničných zložkách, v úvode a v závere. Pochopiteľne, na preskupovanie (hierarchické odstupňovanie) vzťahov medzi objektívnosťou a subjektívnosťou má vplyv aj žáner a dominantný slohový postup, a to opäť v rozmedzí každého textu ako celku. Zároveň platí, že zatiaľ čo lexika slúži predovšetkým vecnej objektívnosti výrazu, rétorický aspekt vstupuje do textu v prvom rade prostredníctvom niektorých syntaktických konštrukcií a nadvetných kontextových jednotiek, ako aj prostredníctvom istých mikrokompozičných postupov.

Rozbor štylistiky Vybraných prejavov a statí podáva aj dôkaz, že súdruh Jozef Lenárt sa k nám prihovára vo svojich prejavoch ako „myslitel', politik-bojovník, funkcionár a prostý človek, jeden z nás. Jeho slová dýchajú pravým, nefalšovaným, zložitým a práve preto nádherným životom" (Pezlár, 1980).

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, E.: Úvod do textovej syntaxe. [Skriptum.] Bratislava 1979.

FINDRA, J.: Odsek ako prvok epickej štruktúry. In.: Litteraria. 15. Segmenty a kontext. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 66—119.

FINDRA, J.: K štylistickej klasifikácii slovnej zásoby. In: Studia Academica Slovaca. 10. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 99—113.

FINDRA, J.: K formovaniu publicistických žánrov v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 11. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1982, s. 157—170.

HORECKÝ, J.: Stavba odseku v odbornom štýle. Naša veda, 6, 1958, s. 223—226.

LENÁRT, J.: Vybrané prejavy a state. Zv. 1. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1980. 704 s.

LENÁRT, J.: Vybrané prejavy a state. Zv. 2. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1981. 696 s.

MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 216 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.

PEZLÁR, Ľ.: Predslov. In: J. Lenárt, Vybrané prejavy a state. Zv. 1. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1980, s. 7—17.

Elena Tomajková

ZNELOSTNÁ ASIMILÁCIA V NÁREČÍ OBCE HLBOKÉ

1. Problémom asimilácie a neutralizácie sa v našej jazykovednej literatúre venovalo veľa pozornosti. Už samotné pojmy neutralizácia a asimilácia boli predmetom diskusie.

Za príčinu asimilácie B. Hála (1962, s. 362—363) pokladá snahu o „ulehčení výslovnosti", ktorá „představuje takovou obměnu artikulace, při které se ušetří na práci i na čase". Podľa toho, „zdali se asimilace projevuje modifikováním artikulace anebo modifikováním účasti hlasu", rozlišuje B. Hála „asimilaci artikulační", v druhom prípade „hlasovou, neboli asimilaci znělosti" (Hála, 1962, s. 369).

Podľa výkladu v Slovenskej gramatike (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 31—32) sú „zmeny, ktoré sa uskutočňujú v závislosti od nasledujúcej hlásky, závislé čiže kombinatórne a volajú sa neutralizácia alebo asimilácia (spodobovanie)". Proces neutralizácie na tvaroslovnej hranici slova sa tu chápe ako zrušenie schopnosti hlásky rozlišovať význam slova. Z fonologického pohľadu v širšom chápaní pod pojem neutralizácie treba zaradiť „aj mnohé hláskoslovné zmeny, ktoré sú dnes alternáciami" (Pauliny, 1979, s. 96).

V spisovnej slovenčine neutralizácii podliehajú protiklady vlastností znelosť — neznelosť, kompaktnosť — difúznosť, sykavosť — nesykavosť (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 32; Kráľ, 1975, s. 334; Pauliny, 1979, s. 152), resp. kvantitatívnosť — nekvantitatívnosť (Ondruš — Sabol, 1981, s. 86). Vo fonológii sa proces asimilácie zaraďuje medzi neutralizácie, lebo sa tu ruší jedna z tých vlastností fonémy, ktorou sa rozlišuje význam slova (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 31; Pauliny, 1979, s. 89). Pri neutralizácii „istá dištinktívna fonologická vlastnosť stráca svoju dištinktívnu silu". Z fonologického hľadiska ide pri asimilácii o to, že pôsobením neutralizujúcej fonémy neutralizovaná fonéma získa príslušnú fonologickú vlastnosť, ktorú má neutralizujúca fonéma, alebo stratí takú vlastnosť, ktorú neutralizovaná fonéma nemá (Pauliny, 1979, s. 95).

Podľa J. Sabola (Ondruš — Sabol, 1981) sa neutralizácia uskutočňuje na rovine manifestácie, t. j. v rečovom signáli. Je to teda fonetický jav, pri ktorom máme do činenia s hláskami. Na rovine abstrakcie (t. j. na rovine fonologického systému) máme do činenia s fonémami (Pauliny, 1979, s. 94). Foneticky sa neutralizačný proces všeobecne opisuje ako asimiláciu čiže spodobovanie predchádzajúcej spoluhlásky k hláske nasledujúcej.

Na označenie zmeny hlások, zapríčinenej hláskovým okolím — teda nielen pre také zmeny, pri ktorých sa mení forma slova — používame termín asimilácia. Z fonetického hľadiska ide o proces, v ktorom sa jedna alebo viacej hlások v skupine spoluhlások mení tak, že sa „pripodobňuje" k inej hláske. Pri asimilácii stráca hláska (alebo aj skupina hlások) niektorú svoju vlastnosť, alebo nadobúda novú vlastnosť. Je to vlastnosť, ktorou sa odlišovala od susednej hlásky, resp. vlastnosť, ktorej zmenou sa s ňou stotožnila alebo sa k nej artikulačne a akusticky priblížila (Kráľ, 1975, s. 334).

Z viacerých druhov asimilácií je v slovenčine najznámejšia tzv. znelostná asi-

milácia. Je regresívna, spätná, lebo nasledujúca hláska pôsobí spätne na predchádzajúcu (porov. Pauliny — Ružička — Stolc, 1968, s. 32; Kráľ, 1975, s. 335; Kráľ, 1979, s. 63). Znelostná asimilácia je jednou z charakteristických a systematicky sa prejavujúcich čŕt slovenskej spisovnej výslovnosti (Uhlár, 1954, s. 207). Všetky základné typy znelostnej asimilácie v spisovnej slovenčine sú rozpracované v základných gramatických príručkách. Podrobne sa analyzujú všetky pozície na morfematických hraniciach, v ktorých sa uskutočňuje znelostná asimilácia.

Uviedli sme najznámejšie výklady o asimilácii v spisovnej slovenčine. Na ich základe bude možné zreteľnejšie sledovať zhody alebo odlišnosti asimilačných procesov v nárečí, ktoré sme si vybrali za objekt výskumu.

2. Pri budovaní archívu slovenských nárečí v Kabinete fonetiky FF UK sme získali dostatočné množstvo podkladov na podrobnejšiu analýzu znelostnej asimilácie v rozličných nárečových oblastiach. Vo väčšine je tu taká situácia ako v spisovnej slovenčine. V hlbockom nárečí nás tento problém zaujal preto, lebo práve v oblasti znelostnej asimilácie nárečia obce Hlboké možno zaznamenať výrazné osobitosti jednak v pomere k spisovnej slovenčine, jednak vo vzťahu k záhorským nárečiam, medzi ktoré obec Hlboké zemepisne patrí. Osobitnosť zemepisnej polohy tejto obce je v tom, že sa nachádza na hranici záhorskej nárečovej oblasti na mieste, kde táto oblasť susedí so skalickými, myjavskými, považskými i trnavskými nárečiami. Najčulejšie obchodné i kultúrne styky mala obec Hlboké so Skalicou. Preto pravdepodobne existujú niektoré spoločné črty medzi hlbockým a skalickým nárečím aj v znelostnej asimilácii.

Odlišnosť znelostnej asimilácie v záhorských a skalických nárečiach od jej realizácie v spisovnej slovenčine zaznamenal K. Palkovič (1974, s. 33): „Na Záhorí zväčša koncové znelé spoluhlásky nestrácajú svoju znelosť: *xléb, vúz;* pred samohláskami (v skalickom nárečí a na okolí Senice aj pred zvučnými spoluhláskami) sa neznelé spoluhlásky nespodobujú, ale neutralizujú na znelé spoluhlásky: *pes a kočka, hnet vedlá . . .*“ V prípade *hnet vedlá* ide o disimiláciu. Vychádzať možno zo všeobecne prijatej definície disimilácie (porov. Pauliny, 1979, s. 96): „Pri disimilácii ide o to, že neutralizujúca fonéma spôsobí pri neutralizovanej fonéme stratu vlastnosti, ktorú sama má“. Potom v príklade *hnet vedlá* fonéma *d* v slove *hned* pod vplyvom fonémy nasledujúceho slova *vedlá* stratila vlastnosť znelosti, teda vlastnosť, ktorú pôvodne mala.

Odlišnosti znelostnej asimilácie v našich materiáloch z oblasti Záhoria sme porovnávali s realizáciou znelostnej asimilácie v spisovnej slovenčine. Vychádzali sme z nárečových prehovorov informátorov z obce Hlboké. Pre spoľahlivosť výskumu sme nahrávali 8 informátorov s vekovým priemerom 76 rokov. V zásade zodpovedali požiadavkám, ktoré sa vyžadujú

od informátorov pri výskume výslovnosti v nárečiach, t. j. zachovávali nárečový úzus, zreteľne artikulovali, ich výslovnosť bola bez závažnejších ortofonických chýb, rozprávanie o prežitých udalostiach v živote a iných zážitkoch bolo pomerne súvislé, miestami prerušované otázkami. Nárečové prehovory, prepísané fonetickou transkripciou, sme hodnotili sluchovo, v niektorých prípadoch experimentálne.

Obec Hlboké má výnimočné postavenie v otázkach znelostnej asimilácie na hranici slov, a preto sme sa pri analýze nárečového materiálu z tejto obce zamerali na tieto javy:

1. koncové znelé spoluhlásky pred prestávkou; 2. realizácia znelostnej asimilácie pred samohláskami na hranici dvoch samostatných slov, medzi ktorými nie je prestávka; 3. realizácia znelostnej asimilácie pred zvučnými hláskami v medzislovnom spojení.

Rozhodujúce boli tieto fakty: a) prestávka má hodnotu neznelej spoluhlásky (Kráľ, 1979, s. 64); b) v záhorských nárečiach sa pred prestávkou neuskutočňuje asimilácia znelých spoluhlások na neznelé (Palkovič, 1974, s. 33).

Druhý a tretí jav sme skúmali z hľadiska správania sa znelých párových šumových spoluhlások a neznelých spoluhlások pred samohláskami a zvučnými hláskami na hranici dvoch samostatných slov v súvislej reči. Brali sme do úvahy aj pozície na hranici slovných základov v zložených slovách, na hranici predpony a koreňa slova i na hranici koreňa slova a slovotvornej alebo tvaroslovnej prípony. (Počet príkladov v týchto pozíciách nebol dostačujúci na formulovanie osobitných záverov.) Prihliadali sme na to, že „situácia na konci slova je osobitne komplikovaná. Súvisí to so spôsobom prítomnosti prestávky po slove. Prestávka je tu skoro vždy možná, objektívne sa vo zvukovom signáli reči zjavuje iba v určitých situáciách a dá sa očakávať, že môže jestvovať aj protirečenie medzi rovinou jazykového kódu (rečového „príkazu") a rovinou (signálovej) realizácie zvukovej reči. Pôsobenie týchto činiteľov sa môže prejaviť aj tak, že znelosť (resp. neznelosť) môže byť len čiastočná, že je dosť prípadov, ktoré sa nedajú jednoznačne zaradiť do niektorej z tried „znelosť", „neznelosť" (Kráľ, 1975, s. 335).

Štúdiom získaného materiálu sme zistili tento stav:

1. Koncové znelé spoluhlásky pred prestávkou sa správajú ako v spisovnej slovenčine, t. j. pred prestávkou strácajú svoju znelosť. Touto asimiláciou sa obec Hlboké odlišuje od ostatných záhorských nárečí (porov. ukážku č. 1).

Textová ukážka č. 1

[... tam biua pec a krp / a nebiuo ve vóiňe petrolínu ... tu buc / šak uš odleceli pot / má s toho taku radost ... aj ten muš / mi ix ... ale to biu objet / zas ket

ostaua ta poléfka... narás / sa žeňiu kovár joška... moseua puakat ket / nesceua abi mjeuna doine krávi... z harmoniku a hrá a spjef / aš elš ix šeŋkér vižene...]

2. V asimilačnej pozícii pred samohláskami sa znelostná asimilácia uskutočňuje tak ako v ostatných záhorských nárečiach.

a) Ak v tejto pozícii po neznelej spoluhláske nasleduje vokál (NK + V), asimilácia sa neuskutočňuje (porov. tabuľku č. 1).

Tabuľka č. 1

NK + V	Výskyt
NK + a	99
NK + o	68
NK + u	43
NK + i	28
NK + e	7
Spolu	245

Všetkých skúmaných prípadov typu NK + V bolo 252; v 7 prípadoch sa asimilácia uskutočnila (textová ukážka č. 2).

Textová ukážka č. 2

[... šit aj prást aj šetko... nesceu tahat aňi dole ʒeʒinú... nemoheu čut aňi vistát aňi znéscit... išli prodat abi aj utŕžili... ti nemaš aňi botu... mohui sme sa zuámat obá... jak otec nanúciua... zeleni vjeneček ona mjeua... šak ti máš uší pleca jak... to kováč ukuu... co tak utekáš... vítame vás u hrobu... vitrhaus im ti erteple... jak išli k temu odvodu... já nemožem prodat ešče... ten sa ňejak ešče otreščí...]

b) Ak v asimilačnej pozícii pred samohláskami predchádzala znelá hláska (ZK + V) a pred samohláskou nebola prestávka, disimilovali sa znelé spoluhlásky a neznelé (porov. tabuľku č. 2).

Tabuľka č. 2

ZK + V	Výskyt
ZK + a	27
ZK + o	27
ZK + u	19
ZK + i	22
ZK + e	3
Spolu	98

Z celkového počtu 98 skúmaných prípadov sa disimilácia neuskutočnila v 7 prípadoch (textová ukážka č. 3).

Textová ukážka č. 3

[... narás a do co sceu ... došli každá z mužem na ten objet a tá sezeli na gaŋgu ... vús a mjeli sme učňa ... a ešče ket ostaua ta kňedla k temu ... oňi sa druhi ras ožeňili ke ci moju mamu vzali ... došeu za ňima ket oňi tú slovenčinu ... a ket oňemocňeli ta moja mama ... moseu prisahat pret oltáren že uš nebude vjec pit ... rás oňi bili ... no pot objedvať ... tam sa uš učiua maďarčina ... oňi si rát upili ... ket uš mjeli kose ... mjeli sedemnást rokú uš išli ňekerí ... a rás im povidau ...]

3. Menej jednoznačná je situácia pred zvučnými (sonórnymi) hláskami. Z celkového počtu 505 preskúmaných prípadov sa v tejto pozícii vyskytla neznelá spoluhláska 382 krát, čo je 76,5 % z celkového počtu. Do asimilačnej pozície NK + Son sme započítali aj pozície ZK + Son. V asimilačnej pozícii ZK + Son sa uskutočňuje disimilácia, ale na samostatné závery chýbal dostatočný počet vhodných príkladov (porov. tabuľku č. 3).

Tabuľka č. 3

NK + Son ZK	Výskyt všetkých skúmaných prípadov	Výskyt prípadov NK + Son
NK + j ZK	**107**	94, t. j. 87,9 %
NK + r ZK	**50**	42, t. j. 84 %
NK + l ZK	**58**	47, t. j. 81 %
NK + n ZK	139	99, t. j. 71,2 %
NK + m ZK	120	82, t. j. 68,3 %
NK + ň ZK	**31**	18, t. j. 58 %
Spolu	505	382, t. j. 75,6 %

Asimilácia sa uskutočňuje v 123 prípadoch, čo je 24,4 % z celkového počtu.

Závery zo skúmanej problematiky znelostnej asimilácie spoluhlások pred vokálmi:

V asimilačnej pozícii pred samohláskami sa znelostná asimilácia neuskutočňuje; v prípadoch ZK + V sa uskutočňuje disimilácia.

Závery zo skúmanej problematiky znelostnej asimilácie spoluhlások pred konsonantmi:

1. Ak sa na hranici dvoch samostatných slov stretne znelá párová šumová spoluhláska alebo neznelá spoluhláska so znelou párovou šumovou spoluhláskou (ZK + ZK alebo NK + ZK), disimilácia sa v pozícii ZK + ZK neuskutočňuje a v asimilačnej pozícii NK + ZK sa uskutočňuje znelostná asimilácia ako v spisovnej slovenčine, čiže neznelá spoluhláska sa asimiluje na znelú. V našom texte sme našli len niekoľko výnimočných príkladov, v ktorých sa znelostná asimilácia neuskutočnila: (... *taṇs biṵa ... jak biṵo ... ket bili ... vás desi ... šak dozaista ... zas že ... tak že ... tis došua ... uš donésli ... tak zdražali ... tak začinajú ...*).

2. Ak sa na hranici dvoch samostatných slov stretne znelá párová šumová spoluhláska alebo neznelá spoluhláska s neznelou spoluhláskou (ZK + NK alebo NK + NK), znelá spoluhláska sa asimiluje na neznelú. V pozícii NK + NK sa zachováva neznelosť obidvoch konsonantov. Zo skúmaných prípadov len jeden bol výnimkou (... *naprostredeg sen ...*).

3. Keď sa porovnáva stabilita znelostnej asimilácie spoluhlások pred zvučnými hláskami v skúmanom nárečí, možno vyčleniť 3 triedy zvučných hlások podľa toho, v akej miere pred týmito hláskami prevažuje tendencia disimilovať alebo ponechať neznelú spoluhlásku:

I. trieda: Najsilnejšie sa táto tendencia prejavuje pred hláskami *j, r, l,* ktoré tvoria prvú skupinu sonórnych hlások.

II. trieda: Určitý pokles tendencie zachovania neznelej spoluhlásky nachádzame pred zvučnými hláskami *n, m,* ktoré tvoria druhú triedu sonórnych hlások.

III. trieda: Najslabšia je táto tendencia pred hláskou *ň,* kde sa vyskytlo najviac prípadov znelostnej asimilácie (textová ukážka č. 4).

Textová ukážka č. 4

[... to sa nemohṵo tak jest ... vi nebudete pṵacit já to zarízím ... taki domek jak maju ... možẽte vi s ním besedovat já veru nescem ... drevo robit jednu zimu ... moseṵa seṇ kut já ... vjeʒ virobiš jak já ... moc jezʒívali na tix koňox ... taki ručňik rítkavi na koteṵ ... dal poiscit len mamu ... ja tebja naivic lubim ... oňi si spravjá domek lepši ... dali jest lebo nedali ... obut len

hadam ňejaku pančušku ... ked biuo vjec luʒi aị tri ... šecek lut k večeri ... ten vús moseu doít pret obecňi dúm ... já sem ňic nevjeʒeua ... lampaš nezhaseu ... stríc nemjeli ʒecí ... jagžif nevi o čeho teṇ kozeu zhorau ... tam biuo dost nahusto ... uš nás nebudú ze strešéň hoňit ... tak jak ňejaka vodnatelka ...]

Textová ukážka č. 5

[... hurban aị tix korbelú / dau do porátku / on ti flaški potúkeu / lebo take flaški bili veliké / poudecáki / moseu / to každi rostrepat lebo pálene bívavuo uacine a velice sa piuo / tak na koho sa to zisciuo že pije / tak oňi si ho každeho dali zavouat a moseu si donésci tu flašku s kerei to píjau / aị decové bili ti flaški / a pret oltárem ti flaški moseli potúci / hurban biu velice prísni na huboke / pret oltáre moseu prisahat že uš nebude vjec pit / tagže sa velice moc odučiuo tedi hubočanu o teho picá / ... hurbaṇ ket / sa vézeu ze seňice / ňejaku povinos ta mjeu / tag vézeu sa na koči / a formanovi dicki kázau šlahňi do koňí / nex teṇ šeṇk tam nevizím / lebo taṇ su šecki hubocke peňíze co natržili / f seňici / ale hubočane f sútkoγ vozili potom pálené na úki ket išli kosit / take maue sútki bili ešče aị máme na húri taki súdek / tam že to pálené sa vézuo / ket poháre pret oltárem porozbíjali / oňi potoṇ ket nemjeli poháru doma že užicami jedli to pálené ...]

Literatúra

HÁLA, B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě. Praha, Nakladatelstvo ČSAV 1962, s. 356—374.

KRÁĽ, Á.: Znelostná asimilácia. Kultúra slova, *10*, 1975, s. 334—338.

KRÁĽ, Á.: Slovenská výslovnosť. Banská Bystrica, Učebné pomôcky 1979, s. 29—90.

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 86, 113—130.

PALKOVIČ, K.: Nárečový výskum. [Skriptum.] Bratislava, Filozofická fakulta UK 1974. 33 s.

PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979, s. 85—99.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 31—54.

Materiál archívu slovenských nárečí Kabinetu fonetiky FF UK.

DISKUSIE

Konstantin Lifanov

KORELÁCIA DATÍVU A LOKÁLU VO VÝVINE SLOVENČINY

1. V jazyku pôsobí celý rad tendencií, ktoré určujú jeho vývin. Dôsledkom pôsobenia týchto tendencií môžu byť dokonca protikladné výsledky. V mnohých prípadoch spravidla víťazí jedna tendencia, ktorá sa stáva dominujúcou. V niektorých prípadoch však popri dominujúcej tendencii sa uplatňujú aj iné vplyvy a zanechávajú v jazyku isté stopy. Môžu spomaľovať alebo zrýchľovať realizáciu dominujúcej tendencie. Okrem toho konfrontácia rozličných vplyvov v tej istej pozícii môže viesť k vzniku dvojtvarov v príslušnom jazykovom útvare (napr. v spisovnom jazyku, v jednotlivých nárečiach).

Jednou z takých pozícií, kde sa v dejinách slovenčiny uplatňovali rozličné tendencie, je korelatívna dvojica datív (D) a lokál (L) pl. V dôsledku toho sa napr. v súčasných slovenských nárečiach vyskytujú v týchto prípadoch viaceré prípony, a to vo všetkých skloňovacích vzoroch (porov. Atlas slovenského jazyka II, 1978, s. 82, 85).

V tomto príspevku postupne preskúmame tvary D. a L. pl. v paradigmách ženského, stredného a mužského rodu, ktoré sú zachytené v rozličných kodifikáciách spisovnej slovenčiny.

Za najdôležitejšie tendencie, ktoré ovplyvnili vývin tvarov D. a L. pl. možno pokladať tieto:

1. tendencia k vytvoreniu korešpondencie tvarov D. a L. pl. unifikáciou samohlásky v koncovke v rámci jednej paradigmy;

2. tendencia k vytvoreniu korešpondencie D. a L. pl. rozličných paradigiem, ktorá sa prejavovala v prenikaní prípon feminín (pôvodných *a*-kmeňov a *ja*-kmeňov).

Ešte v praslovanskom období sa vyskytovali korešpondencie tvarov D. a L. pl. v niektorých skloňovacích vzoroch, napr. v paradigme podstatných mien bývalých *a*- a *ja*-kmeňov, kde sa používali prípony *-amъ* a *-achъ*.

Z týchto prípon sa vyvinuli súčasné slovenské prípony *-ám, -ách*, ktoré sa používajú v prípadoch, keď je predchádzajúca slabika krátka a kmeň sa končí na tvrdú spoluhlásku (napr. vzory *žena, mesto*, resp. *dievča*), prípony *-iam, -iach*, ktoré sa používajú v prípadoch, keď je predchádzajúca slabika krátka a kmeň sa končí na akúkoľvek funkčne mäkkú spoluhlásku okrem spoluhlásky *j* (vzory *ulica, kosť, dlaň, srdce)* a napokon aj prípony *-am, -ach*, ktoré sa používajú v prí-

padoch, keď je predchádzajúca slabika dlhá alebo kmeň sa končí na *-j*, napr.: *dráham — dráhach, púšťam — púšťach, koľajam — koľajach.*

Tie isté základné skupiny prípon nachádzame aj v slovenských nárečiach, hoci podmienky ich používania v spisovnom jazyku a v jednotlivých nárečiach nie sú rovnaké.

Treba pripomenúť, že ani v staršej spisovnej slovenčine tieto podmienky neboli vždy také, aké sú v súčasnom jazyku. Napríklad v bernolákovčine sa vo všetkých uvedených pozíciách používali iba prípony *-ám, -ách*, čo sa vysvetľuje západoslovenským jazykovým základom tohto útvaru, lebo: 1. vo väčšine západoslovenských nárečí sa predné dlhé *á* zmenilo na dlhé *á*, kým v stredoslovenských nárečiach sa spravidla diftongizovalo na *-ia;* 2. neplatí rytmické krátenie. Porov. príklady z J. Fándlyho: *medzi vrchmi a skalami v jaskiňách; aj pri mliňicách mlinské kolesá obracali.*

Značné odchýlky od normy súčasnej spisovnej slovenčiny v používaní tvarov D. a L. pl. nachodíme v štúrovskej kodifikácii. Tu sa používajú prípony *-am, -och* nielen po slabike s dlhou samohláskou v súlade s rytmickým krátením, ale vyskytujú sa aj pri substantívach, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *kosť*, napr.: *nocach, radosťach, kolajach* atď. Okrem toho prípony *-am, -ach* majú v štúrovčine aj podstatné mená, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *ulica*. Kým však podstatné mená vzoru *kosť* v kodifikácii Ľ. Štúra majú iba prípony *-am* (D. pl.), *-ach* (L. pl.), podstané mená vzoru *ulica* majú v týcho pádoch dvojtvary buď s krátkou samohláskou, alebo s dvojhláskou *-ia* (graficky v štúrovčine *ja*). Tieto rozdiely v používaní uvedených prípon nás priviedli na myšlienku, že treba osobitne skúmať tvary D. a L. pl. podstatných mien vzoru *kosť* a vzoru *ulica*. Opodstatnenosť tohto postupu sa potvrdila tým, že prípony *-am, -ach* v paradigmách spomínaných skloňovacích vzorov mali odlišný osud. Napríklad v paradigme podstaných mien vzoru *ulica* prípony *-am, -ach* v prípadoch, v ktorých nie sú podmienky pre rytmické krátenie, sú nespisovné už v Hattalovej gramatike (1852), kým podstatné mená vzoru *kosť* majú rovnaké prípony (s krátkym *-a-*) aj v neskorších gramatikách M. Hattalu, F. Mráza (1864), J. Viktorina (1860). Iba v Rukoväti spisovnej reči slovenskej S. Czambela (1915) sa uznávajú za spisovné len prípony s dvojhláskou *-ia-* (prirodzene, okrem prípadov rytmického krátenia).

Prípony *-iam* a *-iach* vznikli v slovenčine po diftongizácii dlhého predného *á* po mäkkých spoluhláskach (graficky *ä*). Prípony *-ăm, -ăch* sa dosiaľ zachovali v niektorých slovenských nárečiach. V tých prípadoch, keď dvojhláska *ia* nasledovala po spoluhláske *j*, toto *j* splynulo s akusticky blízkym *i* z dvojhlásky. Preto v súčasnej spisovnej slovenčine sú tvary *koľajam, šľapajam* atď.

Nie je vylúčené, že analogicky sa vyvíjali aj spojenia ostatných funkčne mäkkých spoluhlások s dvojhláskou *-ia*. Atlas slovenského jazyka II (1978) však výskyt prípon *-am, -ach* v paradigmách podstatných mien vzoru *ulica* v slovenských nárečiach nezaznamenáva, okrem nárečí, v ktorých chýba fonologická kvantita. V nárečiach slovenského jazyka sa azda vyskytovali prípony *-am, -ach* aj v paradigme tohto skloňovacieho vzoru, ale

vyriešiť túto otázku na základe materiálu pamiatok slovenských písomností prakticky nie je možné, lebo v pamiatkach sa nezaznamenávala kvantita samohlások. Nemožno ani s istotou tvrdiť, že prípony s krátkymi samohláskami v D. a L. pl. podstatných mien vzoru *ulica* sa v písomných pamiatkach nepoužívajú v prípadoch, kde niet podmienok na rytmické krátenie. To sa týka najmä stredoslovenských pamiatok, v ktorých sa často používajú prípony D. a L. pl. *-iam, -iach* aj prípony *-am, -ach,* ktoré môžu označovať tak prípony *-ám, -ách, -ăm, -ăch,* ako aj *-am, -ach,* napr.: *... služebnici jeho v z e l n i c a c h kapustu ... beru* (Trenčín 1721; LP,[1] s. 110), *ani v tych k o š e l a c h, ... nemužeme ... dostatek miti* (XVII. stor.; LP, s. 40).

Podľa nášho názoru sa prípony s krátkou samohláskou mohli v slovenských nárečiach vyskytovať a neskôr zaniknúť. Napríklad aj teraz prenikajú do spisovnej slovenčiny prípony *-ám, -ách* v paradigmách podstatných mien vzoru *dlaň,* ktorých kmeň sa končí na *-j*. Tento proces sa odráža v súčasnej tlači (v novinách, časopisoch atď.) napriek tomu, že platná kodifikácia žiada používať tvary s krátkymi samohláskami, napr.. ... *vyjadril (sa) skepticky o n á d e j á c h.* (Šport, 23. II. 1980) — *Represálie, ktoré zasadzujú ranu n á d e j á m.* (Pravda, 5. VII. 1980) — ... *ide po správnych k o ľ a j á c h.* (Pravda, 20. VII. 1981)

Ak pripustíme, že kedysi sa vyskytovali tvary podstatných mien vzoru *ulica* s krátkymi príponami D. a L. pl. aj vtedy, keď nepôsobilo rytmické krátenie, treba uznať, že okruh ich výskytu bol oveľa menší ako okruh výskytu rovnakých prípon vo vzore *kosť*. O tom svedčí predovšetkým výskyt týchto prípon v súčasných slovenských nárečiach aj ich väčšia „životaschopnosť" v spisovnom jazyku. Predpokladáme, že proces zmeny *ťa* na *ťia* a napokon na *ťa* (*ť* je akákoľvek mäkká spoluhláska) sa dôslednejšie a v širšom rozsahu uplatňoval v paradigme podstatných mien vzoru *kosť* v porovnaní so vzorom *ulica,* v ktorom dochádzalo k zmene kvantitatívnych pomerov vnútri paradigmy (pôvodné dlhé prípony *-ám, -ách* sa zmenili na krátke *-am, -ach*), kým vo vzore *kosť* krátke *-am, -ach* nahrádzali aj krátke prípony *-em, -ech,* ktoré sa vyvinuli z *-ьmъ, -ьchъ* vokalizáciou.

Dôkazom toho, že práve mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky bola jednou z podmienok krátenia dlhej koncovej samohlásky, môžu byť údaje zo súčasných slovenských nárečí. V Atlase slovenského jazyka II (s. 89) sa stále zdôrazňuje, že v niektorých stredoslovenských nárečiach sa doteraz vyskytujú prípony *-am, -ach* po mäkkom konsonante, napr. *kosťach*. Aj

[1] LP = Listy poddaných z rokov 1538—1848. Na vydanie pripravil Pavol Horváth. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955.

Ľ. Štúr (1957) za príčinu krátenia dlhých samohlások v skúmaných príponách považoval mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky (pravda, okrem prípadov rytmického krátenia). V Náuke reči slovenskej čítame: „Po daktorých spoluhláskach, ktoré sa ešte ako mäkké vyslovujú, stáva v datíve a v lokáli *-ja* miesto dlhého *-á*, napr. *radosťjam* . . . Ostatne býva v týchto pádoch koncovka aj docela krátka." Ďalej Ľ. Štúr (1957, s. 202—203) píše o paradigme podstatného mena *cirkev:* „Datív a lokál majú krátke prívesky, bo za starodávna koncová hláska mäkká bývala a tak teda len: *cirkvam, cirkvach*, a nie *cirkvám, cirkvách* atď."

V textoch z druhej polovice 19. storočia sa hodne používajú tak prípony s krátkymi samohláskami, ako aj prípony s dvojhláskou *ia*, ba dokonca aj s dlhým *á*. To sa týka tak podstatných mien vzoru *kosť*, ako aj podstatných mien vzoru *ulica*, napr.:

. . . ňeúrodním *rolam* naším pomáhat mali (Orol Tatránski). — . . . na *hraňicach* zeme . . . osaďili (Orol Tatránski). — Ide si po *ulicach* (Orol Tatránski). — založili tjeto spolki v *Chlebňicjach* (Slovenskje Národňje Novini). — vo *Stolicjach*, na *hraňicjach, páleňicjach;* ktorje mi pjesočnatím *rolám* hnojeňím pridávame (Orol Tatránski). — pri *železnicách* (Slovenskje Národňje Novini).

Boli možné dokonca aj tvary s príponami *-äm, -äch*, najmä po pernych spoluhláskach, napr. *Hafis baša je vyslaný v srbských z e m ä c h.* (Kalinčiak)

Veľká pestrosť v používaní prípon D. a L. pl. sa pozoruje v tvaroch podstatných mien vzoru *kosť*, kým podstatné mená vzoru *ulica* majú prevažne prípony *-iam, iach*, najmä v textoch pochádzajúcich z posledných desaťročí 19. stor.

Situácia v spisovnej slovenčine sa stabilizuje vďaka činnosti S. Czambela, ktorý žiadal používať prípony *-iam, -iach* v paradigmách všetkých podstatných mien ženského rodu zakončených na funkčne mäkkú spoluhlásku, ktoré majú predchádzajúcu slabiku krátku (súčasné vzory *ulica, kosť, dlaň*). Výnimku tvorili iba podstatné mená so zakončením na *j*, v ktorých sa mali používať koncovky *-am, -ach.*

2. Pre slovenčinu, ako aj pre niektoré iné slovanské jazyky (napr. pre ruštinou, poľštinou), boli charakteristické procesy zbližovania paradigiem podstatných mien v množnom čísle. Proces zbližovania paradigiem podstatných mien v množnom čísle sa prejavil predovšetkým v tvaroch D. a L. pl. Aktívnu úlohu v tomto procese zohrali podstatné mená ženského rodu (bývalé *a*-kmene a *ja*-kmene). Vyššie sme už spomenuli otázku prenikania prípon D. a L. pl. bývalých *a*-kmeňov a *ja*-kmeňov do paradigmy podstatných mien vzoru *kosť*. Tie isté prípony prenikali aj do paradigiem podstatných mien stredného a mužského rodu a osobitne intenzívne do para-

digiem neutier, takže prípony bývalých *a*-kmeňov a *ja*-kmeňov celkom vytlačili pôvodné prípony. K prenikaniu prípon podstatných mien ženského rodu prispievalo aj to, že neutrá v N. a Ak. pl. mali príponu *-á*. Prípona bývalých *a*-kmeňov prenikla aj do tvarov I. pl. neutier, čo spôsobilo úplnú unifikáciu skloňovania neutier v množnom čísle, lebo vo všetkých pádoch okrem G. pl. sa používajú prípony s *a*-ovým elementom. Podľa R. Krajčoviča (1971) prípona podstatných mien ženského rodu najprv prenikla do tvarov L. pl., lebo striedanie zadopodnebných spoluhlások pred príponou *-ěch* komplikovalo paradigmu. Až potom *a*-ová prípona prenikla aj do D. pl.

Potreba vyhnúť sa alternácii v L. pl. sa stala začiatkom vývinu paradigmy podstatných mien mužského rodu. Existovali dve možnosti vývinu maskulín: 1. preniknutie prípony *ách* do L. pl. a napokon aj prípony *-ám* do D. pl., teda utvorenie korešpondencie D. a L. pl.; 2. strata alternácií zadopodnebných aj zubných spoluhlások a utvorenie korešpondencie D. a L. pl. vznikom novej prípony L. pl. *-och* analógiou podľa prípony D. pl. *-om*. Obidve tieto možnosti sa realizovali v slovenských nárečiach. Aj v paradigmách podstatných mien mužského rodu prípona *-ách* prenikala do L. pl. skôr, ako *-ám* do D. pl. V niektorých slovenských nárečiach sa skracovali dlhé samohlásky v príponách, totiž najprv sa utvorila korešpondencia D. a L. pl. podľa kvantity samohlások a potom podľa ich kvality.

Utvorenie korešpondencie (azda pod vplyvom paradigiem podstatných mien ženského rodu) D. a L. pl. vznikom novej prípony *-och* viedlo k porušeniu vnútroparadigmatických vzťahov a protirečilo všeobecnej tendencii po unifikácii skloňovania podstatných mien všetkých rodov v množnom čísle. Prenikanie prípon ženského rodu do paradigiem podstatných mien mužského rodu sprevádzala prestavba vnútroparadigmatických vzťahov: preniknutie prípony *-ám* do tvarov D. pl. mení kvantitatívnu charakteristiku D. pl. a naopak — krátenie dlhej samohlásky v prípone *-ách* v L. pl. vedie k zmene kvalitatívnej charakteristiky L. pl. Dôsledkom „súboja" týchto tendencií je veľká rôznorodosť výsledkov procesov, ktoré prebiehali v tvaroch D. a L. pl. v slovenských, najmä stredoslovenských nárečiach. „Pri používaní dlhej a krátkej podoby niet zjavnej zákonitosti ... Formy *a*-ové sú najmä v strsl. nárečiach, a to v tvare *sinax* a v tvare *sináx*. Rozhraničiť krátku formu na *-ax* a dlhú na *-áx* takmer nemožno, lebo kvantita slabiky *-a-* veľmi kolíše ... Ani rozsah formy na *-ax* oproti forme *-ox* nemožno dobre rozhraničiť, pretože obraz je veľmi rozptýlený a súvislú hranicu narušujú vzájomné presahy" (porov. Atlas slovenského jazyka II, 1978, s. 84—85).

V pamiatkach slovenskej písomnosti predbernolákovského obdobia a taktiež v rôznych kodifikáciách spisovnej slovenčiny v D. a L. pl. sa používali

viaceré prípony. V pamiatkach predbernolákovského obdobia sa v L. pl. vyskytuje: 1. prípona *-iech*, ktorá pochádza z pôvodnej prípony *-ěch* bývalých o-kmeňov, napr.: *odtud k zapadu podle medze . . . p o z n a c i e c h* (1677; D,[2] s. 283); *na g r u n t i e c h pana nasseho* (Beckov 1508; D, s. 177); *v horach lebo v r s y e c h* (Šášov 1582; D, s. 196); 2. prípona *-och*, napr. *v sedmi a osmi t y d n o c h* (Pov. Bystrica 1673; LP, s. 63); *v našich c h o t a r o c h a d o m o c h* (Čadca 1671; Lp. s. 59); *v s t a t k o c h našiej milosťivej paniej* (Žilina 1961; LP, s. 92).

Už v najstarších slovenských pamiatkach nachádzame prípony D. a L. pl. so samohláskou *-a-*, napr.: *raczil gemv daty h r z e c h a m odpusczene* (Spiš, XV. stor.; D, s. 216); *k m i e s t a m* (Gemer 1459; Ch Stř, s. 94);[3] *po m e s t e c z k a c h okolnich* (Žabokreky 1567; D, s. 183); *w d o m a c h* (Št. št. 1610; D, s. 272).

A. Bernolák (1964) v skloňovaní podstatných mien mužského rodu v D. a L. pl. kodifikuje prípony *-om, -och*, napr. *sluhom, sudcom, pánom, dubom, dĺžďom, dobitkom; sluhoch* atď., ako je to aj v súčasnej spisovnej slovenčine. V skloňovaní podstatných mien stredného rodu kodifikuje A. Bernolák v súlade so situáciou vo väčšine západoslovenských nárečí iba prípony s dlhým *á* (prípony s dvojhláskou *ia* a s krátkym *a* chýbajú), hoci nevylučuje ani možnosť používať prípony *-om* a *-och*, napr.: *srdcám (-om), srdcách (-och).* Vo Fándlyho diele Dúverná zmluva medzi Mňichom a Diáblom, napísanom v bernolákovčine, sa podstatné mená stredného rodu používajú zväčša s príponami *-ám, -ách*, kým podstatné mená mužského rodu s príponami *-om, -och.* Popri týchto príponách sa vyskytujú v L. pl. ešte aj prípony *-ech: aj včúl na založenú umisel na fárskích k o s t e l e c h* (s. 193), aj prípony *-ov: o našich zatracenich a n g e l o v* (s. 103); *pri praccvitích chudobních s e d l á č k o v* (s. 177); *po takích r o d i č o v* (s. 181); *v tíchto posledních č a s o v* (s. 182).

Určité odchýlky od normy súčasnej spisovnej slovenčiny v používaní prípon D. a L. pl. má aj štúrovčina. V skloňovaní podstatných mien stredného rodu Ľ. Štúr kodifikuje prípony *-ám, -ách* (vzor *mesto*); *-ám, -ách/-jam, -jach* (vzor *srdce*); *-am, -ach* v podstatných menách *oko* a *ucho; -om, -ách/-ech* (vzor *káča*). V skloňovaní podstatných mien vzoru *král* odporúča Ľ. Štúr používať v D. pl. príponu *-om* a v L. pl. príponu *-och*, avšak nevylučuje ani používanie prípony *-ach*. V skloňovaní neživotných podstatných mien v D. pl. dáva prednosť prípone *-om*, hoci niektoré podstatné

[2] D = STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. 3. Texty. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967.

[3] Ch Stř = CHALOUPECKÝ, V.: Středověké listy ze Slovenska. Bratislava – Praha, Nákladem Melantricha 1937.

mená môžu mať aj príponu *-am*, pokiaľ v L. pl. je možná prípona *-ach* popri prípone *-och*. V súvislosti s používaním prípon v D. pl. Ľ. Štúr vo svojej Náuke (1957, s. 195) píše: „V málo daktorých je aj koncovka *-am* v obyčaji, napr. *časam*, ale lepšie, keď sa prvá (*om* — pozn. K. L.) aj v takýchto užíva." Ľ. Štúr teda vo svojej kodifikácii dobre vystihol situáciu v stredoslovenských nárečiach pri používaní prípon D. a L. pl., kde sa prípony so samohláskou *-a* častejšie používajú pri skloňovaní neživotných podstatných mien, pričom v L. pl. je prípona *-ach* častejšia než prípona *-am* v D. pl.

V textoch z tohto obdobia nachádzame v uvedenom páde rozmanité prípony: 1. so samohláskou *-o-: Kdo sa rád ňeťeší na z v o n č e k o c h, prvích ú k a z o c h miljeho jara?* (Orol Tatránski). — *v k o š o c h znášajú zem* (Orol Tatránski). — *v čjernich o b l a k o c h* (Orol Tatránski); 2. so samohláskou *-á-: v tak visokích ... v r c h á c h* (Orol Tatránski). — *na b r e h á c h Váhu* (Orol Tatránski). — *luďja ... na h r o b á c h stávali* (Orol Tatránski). — *pri p o h á r i k á c h seďja* (Orol Tatránski); 3. so samohláskou *-a-: pricválali na k o ň a c h* (Orol Tatránski). — *po s t r o m á c h* (Orol Tatránski). — *v ... tmavích k ŕ d e l a c h* (Orol Tatránski). — *v š e n k a c h a krčmách* (Slovenskje Národňje Novini).

Tie isté tvary sa používali s rozličnými príponami, napr.: *na koňoch* (Orol Tatránski) — *na koňach* (Orol Tatránski), *na hrobách* (Orol Tatránski) — *po hrobach* (Orol Tatránski), *v domách* (Orol Tatránski) — *po domoch* (Orol Tatránski), *na múroch* (Orol Tatránski) — *na múrach* (Orol Tatránski).

V štúrovských textoch nachádzame pri podstatných menách stredného rodu tie isté prípony ako pri podstatných menách mužského rodu, ale okrem toho i prípony *-iam, -iach* v prípadoch, keď je kmeň podstatného mena zakončený na funkčne mäkkú spoluhlásku. Prípony *-om, -och* sa používajú oveľa zriedkavejšie, napr.: *sa ... po d i e v č a t o c h obzrel* (Kalinčiak). — *ale sa tisne k p r s i a m* (Kalinčiak). — *sa ... v p r s a c h jeho dákasi zmena stala* (Kalinčiak). — *slovo uviazlo v p r s á c h* (Kalinčiak).

V D. pl. podstatných mien mužského rodu M. Hattala (1825, s. 13) kodifikuje len príponu *-om*. V L. pl. síce pokladá za základnú príponu *-och*, ale pri podstatných menách zakončených na zadopodnebnú spoluhlásku pripúšťa aj používanie prípony *-iech* s alternáciou koncovej kmeňovej spoluhlásky, napr.: *roziech, rociech, potociech*. Okrem toho píše, že „koncovku *-ách* tiež počuť: *vo snách, časách* atď." Prípony *-am, -ach* v Hattalovej kodifikácii mali iba podstatné mená stredného rodu *oko* a *ucho: očam, ušam — očach, ušach*. Ostatné podstatné mená stredného rodu majú prípony *-ám, -ách* (ak je kmeň zakončený na tvrdú spoluhlásku) aj *-iam, -iach*

(ak je kmeň zakončený na mäkkú spoluhlásku). Krátke prípony sa používali iba pri podstatných menách s dlhou predchádzajúcou slabikou.

J. Viktorin a F. Mráz v podstate opakujú výklad M. Hattalu, hoci F. Mráz vylučuje zo spisovného jazyka príponu *-iech*. Niekoľko príkladov na používanie rôznych prípon v textoch z druhej polovice 19. stor.: *po dekrétoch Vladislavových* (Kalinčiak). — *na vrcholách hôr* (Kalinčiak). — *v skutkách vojenských* (Kalinčiak). — *v dejach Uhorska* (Kalinčiak). — *oproti Turkam ide* (Kalinčiak).

Frekvencia týchto prípon bola rozličná v jazyku rôznych autorov. Tak napr. prípony so samohláskou *-a-/-á-* v paragigmách podstatných mien mužského rodu sa oveľa častejšie vyskytujú v dielach J. Kalinčiaka než u J. Záborského.

Môžeme teda tvrdiť, že pevné normy používania prípon D. a L. pl. neexistovali v spisovnej slovenčine až do 20. stor. Začiatkom 20. stor. sa postupne zužuje rámec používania rozličných prípon D. a L. pl. Prípony *-om, -och* vytláčajú všetky iné v paradigmách skloňovania podstatných mien mužského rodu, prípony *-ám, -ách* a *-iam, -iach* sa stali základnými v skloňovaní podstatných mien ženského a stredného rodu a ich používanie závisí od mäkkosti či tvrdosti koncovej spoluhlásky, vrátane vzoru *dievča* (okrem foriem s príponou *-enc-*). Prípony s krátkym *-a-* sa zachovali iba v skloňovaní podstatných mien ženského a stredného rodu v súlade s rytmickým krátením, resp. v podst. menách ženského rodu s kmeňom zakončeným na spoluhlásku *j*. V ostatných prípadoch prípony D. a L. pl. s krátkym *-a-* v spisovnej slovenčine zanikli. Rovnaký osud mala aj prípona *-iech* v L. pl.

3. Podľa nášho výkladu teda proces formovania korelatívnej dvojice D. a L. pl. v slovenčine prebiehal veľmi zložito v dôsledku vzájomného pôsobenia uvedených dvoch základných tendencií. Výsledkom tohto pôsobenia boli rôzne typy unifikácie samohlások v príponách (podľa kvantity a kvality), ovplyvnené fonetickými procesmi, najmä diftongizáciou dlhých samohlások. Iný charakter malo formovanie tejto dvojice pádov v spisovnej slovenčine, lebo tu mala veľký význam nivelizácia jazykových osobitostí jednotlivých slovenských nárečí, vznik nadnárečových útvarov a taktiež stupeň adekvátnosti skúmania týchto útvarov jazykovedcami a ich schopnosť predvídať vývoj.

V procese formovania korelatívnej dvojice D. a L. pl. veľmi aktívnu úlohu zohrali podstatné mená ženského rodu vzoru *žena* a *ulica*. Vplyv paradigiem týchto vzorov sa prejavoval dvojako: 1. bezprostrednou expanziou prípon D. a L. pl. do paradigiem iných podstatných mien (napr. do vzorov *kosť, mesto* atď.); 2. prestavbou vnútroparadigmatických vzťahov iných skloňovacích vzorov v súlade so vzorom *žena*, príp. *ulica*. Táto pre-

stavba bola možná vtedy, keď vnútri samotnej paradigmy existovali určité predpoklady pre zmenu pôvodných vzťahov. Tento proces sa uplatnil v D. a L. pl. v paradigmách podstatných mien mužského rodu (unifikácia koncovej samohlásky) a odvtedy aj tieto paradigmy opakujú vzťah D. a L. pl., ktorý je pri podstatných menách vzoru *žena (ulica)*. Možnosť realizácie tohto vzťahu aj v iných paradigmách sa dá podľa nášho názoru vysvetliť sémantickou blízkosťou týchto pádov (porov. podobný proces, ktorý prebiehal v paradigmách podstatných mien mužského rodu pl., kde azda totožnosť prípon D. a L. sg. v skloňovaní podstatných mien ženského rodu [D. *žene* — L. *žene*] ovplyvnila aj skloňovanie životných podstatných mien mužského rodu). Je možné, že vzťahy v paradigme ženského rodu ovplyvnili vyčlenenie životných podstatných mien mužského rodu a utvorenie osobitného skloňovacieho vzoru.

Literatúra

BERNOLÁK, A.: Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum... In: Gramatické dielo Antona Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil J. Pavelek. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1964.

CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 2. vyd. Turčiansky Sv. Martin, Nákladom Kníhtlačiarskeho účast. spolku 1915. 376 s.

HATTALA M.: Krátka mluvnica slovenská. Prešpork 1952.

KRAJČOVIČ, R.: Náčrt dejín slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

MRÁZ, F.: Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, preparandie a vyššie oddelenia hlavných škôl. Viedeň, tlač Otc. Mechitaristov 1864.

ŠTOLC, J.: Atlas slovenského jazyka II. Flexia. Časť prvá: Mapy. Bratislava, Veda 1981. 314 s. Časť druhá: Úvod — komentáre. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1978. 192 s.

ŠTÚR, Ľ.: Náuka o reči slovenskej. In: Slovenčina naša. Zv. 5. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957.

VIKTORIN, J. K.: Grammatik der slowakischen Sprache. Pest, In. Komission bei Laufer u. Stolp 1860.

Poznámka redakcie: Autor štúdie je sovietsky slovakista zaoberajúci sa štúdiom staršieho stavu v gramatickej stavbe spisovnej slovenčiny. Jeho pozoruhodnú úvahu o vývinových tendenciách v paradigme niektorých deklinačných vzorov radi uverejňujeme.

Robert A. Rothstein

PRÍSPEVOK KU KLASIFIKÁCII SLOVENSKÝCH SLOVIES

1. Pre slovenské slovesá boli vypracované viaceré klasifikačné schémy. Každá z nich delí asi 14 paradigiem do piatich alebo šiestich tried na základe tvaru infinitívu alebo tvaru prítomného času (porov. napr. Pauliny, 1949; Ružička, 1950, 1953; Peciar, 1951; Morfológia slovenského jazyka, 1966; Lehfeldt, 1979). Morfológia slovenského jazyka poukazuje na to, že takáto klasifikácia je užitočná najmä pre školy, „lebo sa týmto zoskupením uľahčuje zvládnutie zložitého systému slovesných tvarov" (s. 479). Žiaden z autorov však neuvádza, ako sa jeho analýza akokoľvek logická, má použiť pri vyučovaní slovenských slovies. Cieľom tejto práce je preto navrhnúť istú metodológiu prezentácie slovenských slovies (najmä pre študentov, ktorí študujú slovenčinu ako cudzí jazyk). Tento prístup vyžaduje istú úpravu klasifikácie slovenských slovies, ktorá bude v niektorých detailoch netradičná.

1.1. Začneme s paradigmou prítomného času, ktorú predstavujú slovesá typu *robiť:*

robím	robíme
robíš	robíte
robí	robia

Tento vzor je typický pre všetky slovenské slovesá v prítomnom čase tým, že má tieto prípony:

-m	-me
-š	-te
-Ø	

(Znak Ø znamená nulovú príponu.) Prípona 3. osoby plurálu *-ia* je charakteristická iba pre tento typ slovies. Väčšina slovies, ktoré patria do tejto prvej triedy, má v infinitíve zakončenie na *-iť,* podobne ako *robiť.* Dve menšie podtriedy sú reprezentované slovesami *vidieť* a *kričať:*

vidím	vidíme	kričím	kričíme
vidíš	vidíte	kričíš	kričíte
vidí	vidia	kričí	kričia

Tvary prítomného času všetkých troch slovies sa tvoria tým istým spôsobom.

1.2. Druhá trieda je reprezentovaná slovesom *mať:*

mám	máme
máš	máte
má	majú

Vidíme tu znovu tie isté osobné prípony: *-m, -š, -Ø, -me, -te,* ale 3. osoba plurálu už nemá príponu *-ia,* ktorá je typická pre 1. triedu. Namiesto nej je tu prípona *-ú,* ktorá je charakteristická pre všetky ostatné triedy (*-j-* v tvare *majú* patrí k slovesnému kmeňu, ale objavuje sa len pred takým zakončením prítomného času, ktoré sa začína samohláskou). Kmeňová samohláska je dlhá *(á)* vo všetkých tvaroch prítomného času s výnimkou 3. osoby pl. pred dlhou príponou *ú.*

1.2.1. Do druhej triedy patria aj slovesá, ktoré sú reprezentované infinitívom *rozumieť.* Prítomný čas týchto slovies sa líši od prítomného času typu *mať* len v tom, že má kmeňovú samohlásku (vlastne dvojhlásku) *ie* namiesto *á:*

rozumiem	rozumieme
rozumieš	rozumiete
rozumie	rozumejú

Kmeňová spoluhláska *j* sa aj tu objavuje len pred zakončením *ú* a treba si všimnúť aj krátenie kmeňovej samohlásky *ie* na *e* pred *ú (poznáte, poznajú — rozumiete, rozumejú).*

1.3. Do tretej slovesnej triedy patria slovesá, ktorých tvary v prítomnom čase pred príponou majú samohlásku *e* (okrem 3. osoby plurálu). Okrem toho v prítomnom čase týchto slovies sa často vyskytujú väčšie odchýlky od infinitívu, než je to pri slovesách patriacich do prvých dvoch tried. Ako príklad uvádzame sloveso *plakať:*

plačem	plačeme
plačeš	plačete
plače	plačú

Spoluhláska *k* v infinitíve je nahradená vo všetkých osobách prítomného času spoluhláskou *č.* Táto zmena je pravidelná, napr. *t→c (šeptať→šepcem), d→dz (vládať→vládzem), c→č (sácať→sáčem), dz→dž (hádzať→hádžem), s→š (písať→píšem), z→ž (mazať→mažem), ch→š (brechať→brešem), h→ž (luhať→lužem* — v súčasnej spisovnej slovenčine táto alternácia nie je živá, existuje iba tvar *luhám), sl→šľ (poslať→pošlem [ľ],* ale *pošlú [l]), n→ň (stenať→stenem [ň],* ale *stenú [n]), l→ľ (bublať→bublem [ľ],* ale *bublú [l]).* (V posled-

ných troch príkladoch sa mäkčenie *l, n* na *ľ, ň* vyskytuje vo všetkých osobách okrem 3. osoby plurálu.) Ostatné spoluhlásky v slovesách tohto typu sa nemenia, napr. *klamať→klamem, žobrať→žobrem* atď.

1.3.1. Tretia slovesná trieda obsahuje aj slovesá, ktoré sú reprezentované infinitívom *pracovať*. Pri týchto slovesách je prípona infinitívu *-ov-* nahradená v prítomnom čase príponou *-uj-:*

pracujem	pracujeme
pracuješ	pracujete
pracuje	pracujú

1.3.2. Ďalší slovesný typ patriaci do tretej triedy je reprezentovaný infinitívom *piť*. Pri slovesách tohto typu, ktoré sú (okrem slovies s predponou) všetky jednoslabičné, sa v prítomnom čase objavuje kmeňová spoluhláska *j:*

pijem	pijeme
piješ	pijete
pije	pijú

Infinitívna samohláska ostáva v prítomnom čase nezmenená, menia sa iba dvojhlásky: dvojhlásky *ie* a *ia* sú v prítomnom čase nahradené samohláskou *e (zrieť→zrejem, hriať→hrejem).* Pri dvoch slovesách (a pri odvodených predponových slovesách) je dvojhláska *ia* v infinitíve nahradená samohláskou *a* v prítomnom čase: *kliať→kľajem, priať→prajem.*

1.3.3. Napokon tretia slovesná trieda obsahuje skupinu piatich slovies (a ich deriváty s predponou), ktoré sú tiež v infinitívnom tvare jednoslabičné a sú reprezentované infinitívom *žať*. Každé z týchto slovies má spoluhlásku *n (ň)* alebo *m* v prítomnom čase namiesto samohlásky v infinitíve:

žnem	žneme
žneš	žnete
žne	žnú

Podobne aj *začať→začnem, napäť→napnem, pojať→pojmem, zažať→zažnem* (homonymný základ).

1.3.4. Skupinu slovies reprezentovaných infinitívom slovesa *chudnúť* považujeme za variant tretej slovesnej triedy (3′):

chudnem	chudneme
chudneš	chudnete
chudne	chudnú

Infinitívna spoluhláska *n* je nahradená v prítomnom čase spoluhláskou *ň* okrem tvaru 3. osoby plurálu. Tento príznak spolu so samohláskou *e* poukazuje na príbuznosť skupiny 3 a 3′; líšia sa iba v tom, ako sa tvorí minulý čas (na čo poukážeme neskôr).

1.4. Štvrtá a posledná z hlavných slovesných tried obsahuje slovesá, ktoré majú v prítomnom čase (s výnimkou 3. osoby plurálu) všade dvojhlásku *ie*, napr. *trieť:*

triem	trieme
trieš	triete
trie	trú

Sú tu zahrnuté nielen slovesá, ktoré sa v infinitíve končia na *-ieť*, ale aj niektoré na *-núť*, ako napr. *hynúť:*

hyniem	hynieme
hynieš	hyniete
hynie	hynú

a niektoré slovesá na *-ať*, v ktorých sa medzi kmeňové spoluhlásky vkladá samohláska *e*, ako v prípade *brať:*

beriem	berieme
berieš	beriete
berie	berú

1.4.1. Aj tu je variant 4′, ktorý je reprezentovaný infinitívom *niesť:*

nesiem	nesieme
nesieš	nesiete
nesie	nesú

Vo všetkých týchto slovesách po dlhej samohláske alebo dvojhláske nasleduje pred infinitívnym zakončením spoluhláska. Dlhá samohláska alebo dvojhláska je v prítomnom čase nahradená zodpovedajúcou krátkou samohláskou a spoluhláska je nahradená takto: *s→s (niesť→nesiem, nesú), s→ť/t (pliesť→pletiem, pletú), s→ď/d (viesť→vediem, vedú), s→sť/st (rásť→rastiem, rastú), c→č (piecť→pečiem, pečú), z→z (hrýzť→hryziem, hryzú), z→ž (striezť→strežiem, strežú).*

2. Na záver poznamenávame, že do našej klasifikačnej schémy patria tieto slovesné triedy (a infinitívne vzory):

1. robiť
   vidieť
   kričať

2. mať
rozumieť
3. plakať 3′. chudnúť
pracovať
piť
žať
4. trieť 4′. niesť
hynúť
brať

3. Rytmický zákon v slovenčine zvyčajne nedovoľuje následnosť dvoch dlhých slabík, a tak môže ovplyvniť tvary prítomného času slovies 1. triedy (typu *robiť*) a slovies 2. triedy (typu *mať*), ako aj infinitívy slovies triedy 3′. Takto vedľa tvarov *robím, robíš* atď. má sloveso *slúžiť* tieto tvary prítomného času: *slúžim, slúžiš* atď.[1] Okrem tvarov *mám, máš* atď. má sloveso *spievať* v prítomnom čase tvary *spievam, spievaš* atď. Podobne slovesá *chudnúť* s dlhou koncovou samohláskou a *vládnuť* s krátkou samohláskou *u* nasledujúcou po dlhej slabike so samohláskou *á*.

3.1. Slovesá 2. triedy (typu *mať*) majú namiesto dlhej samohlásky *á* v prítomnom čase dvojhlásku *ia*, ak predtým predchádza spoluhláska *ň, ľ, š, c, č, dz, z*. Tak máme *chytať→chytám, chytajú*, ale *vracať→vraciam, vracajú*.

4. Slovesá štyroch hlavných slovesných tried tvoria minulý čas (v mužskom rode, jedn. čísle) tak, že nahrádzajú infinitívnu koncovku *-ť* koncovkou *-l*. Dvojhláska *ie* a dlhá samohláska *ú* v infinitíve sa krátia na *e* a *u*, a tak dostávame takéto formy: *robil, videl, kričal, mal, rozumel, plakal, pracoval, pil, žal, trel, hynul, bral*. Situácia v dvoch variantných triedach 3′ a 4′ je trochu komplikovanejšia. Pri slovesách triedy 3′ infinitívna prípona *-nú-* sa v minulom čase vypúšťa a pred príponou minulého času *-l* sa vkladá samohláska *o: chudol*, ale ženský rod *chudla*.

Slovesá triedy 4′ sú najzložitejšie: tvary minulého času mužského rodu v jedn. čísle sa tvoria pridaním *-l* k infinitívnemu kmeňu okrem týchto prípadov: a) spoluhláska *s* na konci infinitívneho kmeňa sa mení na *t, d* alebo *st* podobne ako v prítomnom čase; b) *c* na konci infinitívneho kmeňa sa mení na *k*; c) *z* na konci infinitívneho kmeňa sa nahrádza spoluhláskou *h*, ak v prítomnom čase je *ž*, nie *z*, napr.: *pliesť, pletú → plietol, plietla; viesť, vedú → viedol, viedla; rásť, rastú → rástol, rástla; piecť, pečú → piekol, piekla; hrýzť, hryzú → hrýzol, hrýzla; striezť, strežú → striehol, striehla*. Dvojhláska *ie* sa v infinitívnom kmeni v minulom čase nekráti.

5. Tvary rozkazovacieho spôsobu sa v slovesách všetkých tried tvoria

[1] Prípona 3. osoby plurálu *-ia* sa neskracuje ani po predchádzajúcej dlhej slabike, a tak je tvar *slúžia* podobne ako *robia*.

odsunutím prípony 3. osoby plurálu v prítomnom čase. Prebiehajú tu tri „úpravy": a) koncové dentálne spoluhlásky sa palatalizujú (ortografické alebo fonetické spoluhlásky *t, d, n, l* sa nahrádzajú spoluhláskami *ť, ď, ň, ľ);* b) pridáva sa *i* v prípade, že by sa forma rozkazovacieho spôsobu mala končiť na dve alebo viacej spoluhlások; c) ak by sa forma rozkazovacieho spôsobu mala končiť na *-ij* alebo *-yj*, koncové *j* sa vypúšťa, napr.: *robiť, robia → rob; vidieť, vidia → viď; kričať, kričia → krič; mať, majú → maj; rozumieť, rozumejú → rozumej; plakať, plačú → plač; pracovať, pracujú → pracuj; piť, pijú → pi; žať, žnú → žni; chudnúť, chudnú → chudni; trieť, trú → tri; hynúť, hynú → hyň; brať, berú → ber; niesť, nesú → nes.*

6. Takýto prístup k slovenským slovesám predstavuje základné fakty časovania slovies v slovenčine, usporiadané spôsobom, ktorý uľahčuje ich zvládnutie. Postupuje sa od jednodchých k zložitejším vzorom, a to tak, že sa objasňujú čiastočné podobnosti a rozdiely. Niektoré veľmi často používané slovesá (a niektoré menej používané) sa istým spôsobom odlišujú od spomenutých vzorov. Je pravdepodobne lepšie označiť ich za výnimky zo základných pravidiel časovania ako zaťažiť pravidlá časovania príliš mnohými detailmi. Každé takéto „nepravidelné" sloveso by však malo byť uvedené takým spôsobom, aby bolo jasné, do akého vzoru patrí a čím sa od neho odlišuje. Ako ilustrácia nech nám poslúži tento dodatok.

Nepravidelnosť v časovaní, t. j. výnimky z pravidiel, ktoré sme v tejto práci predstavili, sú dvojakého druhu: systematické nepravidelnosti, ktoré sa týkajú celých skupín slovies, a nepravidelnosti, ktoré sa týkajú jednotlivých slovies.

Systematické nepravidelnosti

1. Slovesá prvej triedy s koncovou spoluhláskou *j* majú v 3. osobe plurálu zakončenie *-a* namiesto *-ia: hnojiť → hnoja.* Medzi slovesá tohto typu patria dve (a ich odvodeniny s predponou), ktoré patria do 1. skupiny z hľadiska prítomného času, ale ich infinitívy sú nepravidelné: *stáť → stojím, stoja; báť sa → bojím sa, boja sa.*

2. Frekventatíva na *-ovať*, ktoré patria do druhej triedy, majú pred zakončením prítomného času krátku samohlásku: *spievavať → spievavam.*

3. Niektoré slovesá druhej triedy so spoluhláskou *r* alebo *v* na konci kmeňa majú dvojhlásku *ia* pred prípopnou prítomného času namiesto očakávaného *á: merať → meriam* (porov. *hrať → hrám); stavať → staviam* (porov. *chovať sa → chovám sa*). Niektoré expresívne slovesá 2. triedy končiace sa na spoluhlásku, ktoré by normálne mali mať v prítomnom čase *-ia* (porov. 3.2), majú namiesto toho *-á: bacať → bacám, hačať → hačám* atď.

4. Slovesá 2. triedy končiace sa na *-jať* môžu mať pred koncovkami prítomného času dlhú alebo krátku samohlásku: *kajať sa → kajam sa (kajám sa), hajať — hajám* atď.

Nepravidelnosti jednotlivých slovies

1. Slovesá *vedieť* a *povedať* sú podobné slovesu *rozumieť* (2. trieda) okrem 3. osoby plurálu: *viem, vieš, . . ., vedia; poviem, povieš, . . ., povedia.* Podobne aj sloveso *jesť: jem, ješ, . . ., jedia.*

2. Sloveso *chcieť* okrem infinitívnej formy patrí do 3. triedy: *chcem, chceš, . . ., chcú.* Tri slovesá majú formy prítomného času 3. slovesnej triedy, hoci ich infinitívy ukazujú na iný typ: *ísť → idem, ideš, . . . , idú; klať → kolem, koleš, . . ., kolú; stať sa → stanem sa, staneš sa, . . ., stanú sa.* Nepravidelné je aj sloveso *pristáť → pristane.* Sloveso *ísť* a jeho deriváty s predponou majú nepravidelné tvary minulého času: *(i)šiel, (i)šla* atď.

3. Slovesá *vyňať* a *poňať* sa časujú ako slovesá končiace sa na *-jať* (3. trieda): *vyjmem, pojmem* atď. Podobne aj sloveso *(pre)vziať → (pre)vezmem* atď. Naproti tomu však máme: *(zo)sňať → (zo)snímem; odňať → odnímem.*

4. Slovesá *hnúť* a *pnúť* patria do 4. triedy, ale ich deriváty s predponami sú v 3. triede. A tak v minulom čase máme tvary: *hnúť → hnul* oproti *zahnúť → zahol, pnúť → pnul* oproti *vypnúť → vypol.*

5. Slovesá *orať, hnať, mlieť* sú podobné slovesu *brať* (4. trieda): *orať → oriem, hnať → ženiem, mlieť → meliem.* Pri slovese *orať* sa nevkladá žiadna samohláska, sloveso *hnať* má spoluhláskovú alternáciu *h/ž,* infinitív *mlieť* sa nezhoduje s tvarmi 4. triedy. Sloveso *orať* má alternatívne tvary rozkazovacieho spôsobu: *or* (pravidelná forma) a *oraj* (pripomínajúce 2. triedu).

6. Sloveso *môcť* je podobné slovesu *niesť* (4. trieda) s výnimkou toho, že infinitív by mal mať tvar *môcť* a že sa kmeň slovesa v prítomnom čase neskracuje (preto sa skracuje samohláska v tvare prítomného času): *môcť → môžem* oproti *striezť → strežiem.* Tvar minulého času je pravidelný: *mohol* podobne ako *striehol.*

7. Sloveso *byť* má nepravidelné tvary prítomného aj minulého času: *som, si, je, sme, ste, sú; bol, bola* atď.

Literatúra

LEHFELDT, W.: Das System der Präsensformenbildung im Slovakischen. Die Welt der Slaven, 24, 1979, s. 380–404.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.

PAULINY, E.: Slovenské časovanie. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1949. 58 s.

PECIAR, Š.: K diskusii o triedení slovenských slovies. In: Jazykovedný zborník. 5.

Red. Š. Peciar. Bratislava, Nakladateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení 1951, s. 30—57.
RUŽIČKA, J.: Triedenie slovesných tvarov v spisovnej slovenčine. Slovo a tvar, 4, 1950, s. 43—51.
RUŽIČKA, J.: Ešte raz o triedení slovenských slovies. Jazykovedný časopis, 7, 1953, s. 135—168.

Poznámka redakcie: Profesor Robert A. Rothstein je vedúci Katedry slovanských jazykov Massachusettskej univerzity v Amherste (USA), kde sa vyučuje aj slovenčina, slavista, špeciálne sa zaoberajúci gramatikou súčasnej spisovnej slovenčiny, účastník letného seminára slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca. Štúdia, ktorú uverejňujeme, je výsledkom jeho záujmu o slovenčinu.

Za profesorom Eugenom Paulinym

1912

1983

Slovenskú jazykovedu a kultúru postihla nenahraditeľná strata: dňa 19. 5. 1983 umrel v Bratislave jeden z čelných slovenských jazykovedcov, kultúrnej verejnosti dobre známy univerzitný profesor Eugen P a u l i n y. Odišiel vynikajúci vedec, pedagóg a vzácny človek. Viac ako štyri desaťročia s obdivuhodným zápalom sa aktívne zúčastňoval na rozvíjaní slovenčiny v teórii i v praxi. Má veľký podiel a neoceniteľné zásluhy na tom, že jazyk pomerne malého národa, vyvíjajúci sa za zložitých historicko-spoločenských podmienok má dnes už všetky predpoklady na to, aby mohol byť partnerom ostatným moderným jazykom. Treba hodnotiť ako vysoký politický čin účasť profesora Paulinyho na formovaní slovenčiny tak, aby umožňovala pohotovú a presnú komunikáciu v prudko sa rozvíjajúcej socialistickej spoločnosti. Ďaleko za hranice čistej jazykovedy siahajú výsledky jeho výskumov v histórii jazyka, ďaleko za hranice našej krajiny siahajú aj výsledky jeho bádania v oblasti zvukovej podoby jazyka. Tema-

ticky široký a vedecky hlboký bol jeho prístup k slovenčine a to mu umožňovalo, aby pri odovzdávaní svojich pracovných výsledkov mohol naplno uplatniť najpríznačnejšie črty svojej osobnosti — veľkorysosť, seriózność a maximálnu objektívnosť. Teórie profesora Paulinyho sú triezve, zrozumiteľné, bohato doložené, a preto vierohodné.

Profesor Eugen Pauliny pochádza zo Zvolena (13. XII. 1912). Po ukončení zvolenského gymnázia študoval na univerzite v Bratislave slovanskú a klasickú filológiu. Po absolvovaní vysokoškolských štúdií len dva roky (1935—1937) pôsobil ako stredoškolský profesor a potom takmer celý ostatný život prežil v univerzitnom prostredí — s hodnosťou profesora od roku 1945 a ako člen korešpondent SAV od roku 1968.

Vedecká kariéra profesora Paulinyho sa začínala poznávaním najintímnejšej formy reči ľudu — výskumom nárečí v okolí Detvy, Banskej Bystrice a v Tekove. Začínal pod vedením svojho profesora Václava Vážneho. Prvé práce mu vychádzajú bezprostredne po skončení vysokej školy. Knižná publikácia o nárečiach *(Nárečie zátopových osád na hornej Orave)* v roku 1947. Vo výskume nárečí pokračoval. Ako spoluautor vydal v roku 1947 *Dotazník na výskum slovenských nárečí.* Tak sa pričinil o vyjdenie Atlasu slovenského jazyka.

Jeho bádanie v oblasti slovenských nárečí dalo mnoho slovenskej jazykovede priamo, ale neskoršie i nepriamo, keď profesor E. Pauliny mohol pri skúmaní súčasného slovenského jazyka, jeho systému a podoby v umeleckých dielach slovenských realistov konfrontovať dialektické vzťahy medzi nárečiami a spisovnou podobou jazyka. Jeho teoretické práce venované systému spisovného jazyka majú potom dobrú oporu v zázemí, z ktorého spisovný jazyk vyrastal a vyrastá. Jeho prvá knižná práca *Štruktúra slovenského slovesa* (1943) sa svojou teoretickou fundovanosťou jednak stáva východiskom mnohých našich významných vedeckých prác a jednak sa dostáva do vedeckého povedomia zahraničných slovakistov a slavistov. No profesor E. Pauliny neostával iba na pozíciách teoretika jazykovedy: ako autor alebo spoluautor publikoval aj praktické normatívne príručky (*Slovenské časovanie*, 1949; *Krátka gramatika slovenská*, 1960, 1963) alebo vysokoškolské učebnice (*Slovenská gramatika*, 5 vydaní od 1953 do 1968). Knihy alebo kapitoly, ktoré ako autor či spoluautor spracoval, boli koncipované prehľadne a vecne, takže z nich mohli čerpať vysokoškoláci, pedagógovia a publicisti po celé desiatky rokov. Krátka gramatika slovenská vyšla v preklade do ruštiny až po jeho smrti. Ako spoluautor sa zúčastňoval aj na vydávaní *Pravidiel slovenského pravopisu.* Medzitým publikoval mnoho vedeckých štúdií a populárnych slovakistických článkov časopisecky, v zborníkoch doma i v zahraničí aj rozsiahle kapitoly v encyklopedických prácach (*Slovensko* a i.).

Do okruhu prác Eugena Paulinyho venovaných súčasnému jazyku patria i priekopnícke a priebojné štúdie venované teoretickej štylistike alebo interpretácii umeleckých textov. V teórii štylistiky rozpracoval klasifikáciu štýlov so zreteľom na prostredie a na komunikačnú situáciu a zaujal stanovisko k štýlotvorným činiteľom. Pri interpretácii textov Ľ. Ondrejova, M. Figuli, M. Kukučína, B. S. Timravy, J. G. Tajovského a ďalších ukázal cestu, ako preniknúť k štruktúre umeleckých textov, a tým až k ich podstate. Zakrátko po jeho smrti vyšiel súbor jeho štylistických rozborov *O jazyku a štýle slovenskej prózy* (Bratislava 1983).

V súvislosti s bádaním v oblasti súčasného spisovného jazyka ho zaujali aj otázky fonológie. Jeho *Fonológia spisovnej slovenčiny* vyšla v 2 vydaniach (1961, 1968). Teoreticky prehĺbená a podstatne prepracovaná *Slovenská fonológia* (1979)

nadväzovala na predchádzajúce vydania. Na základe materialistického chápania fonologickej štruktúry jazyka a nie abstrakciou segmentu rečového signálu dochádza profesor Pauliny k chápaniu fonémy ako súčasti fonologickej štruktúry príslušného jazyka. Medzi fonologické práce treba zaradiť aj jeho knihu *Fonologický vývin slovenčiny* (1963). Touto prácou prekračuje hranice slovenčiny, pretože ju koncipoval so zreteľom na ostatné slovanské jazyky.

Osobitné miesto medzi jeho knižne vydanými prácami zaujíma v dvoch vydaniach publikovaný text *Dejiny spisovnej slovenčiny* (1948, 1966). V ňom dokazuje autor svoju tézu, že dejiny spisovnej slovenčiny sú dejinami štýlov. Dobrú znalosť dejín nášho jazyka a zmysel pre vedecký prístup k ďalšiemu ich odkrývaniu sa zračí z jeho publikácie *Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy* (1964).

Popri vedeckovýskumnej a pedagogickej práci vykonával profesor E. Pauliny bohaté a pre slovenčinu a Slovensko nedoceniteľné organizačné práce. Zaslúžil sa o založenie lektorátov slovenského jazyka na zahraničných univerzitách, ako aj letného seminára slovenského jazyka a kultúry pri Filozofickej fakulte UK. Mal živé kontakty s vysokými školami v ZSSR, vo Veľkej Británii, v Bulharsku, Poľsku, Rumunsku i NSR. Bol členom International Society of Phonetic Sciences, členom komisie pre slovanské spisovné jazyky pri Medzinárodnom komitéte slavistov, členom a funkcionárom vedeckých kolégií jazykovedy, predsedom Slovenskej jazykovednej spoločnosti SAV, členom i predsedom skúšobných komisií pre vedecké hodnosti, riaditeľom Studia Academica Slovaca, prorektorom UK i vedúcim katedry slovenského jazyka FF UK.

Profesor Eugen Pauliny videl jazyk a jeho vývin v kontexte s vývinom spoločnosti. V kontextoch videl a chápal aj svoje poslanie ako vedec, pedagóg, kultúrny pracovník, organizátor, funkcionár i ako človek. Pri svojej ľudskosti bol úprimný, otvorený a priamy. Bránil sa každej peripetii. Jeho prejav bol úsporný a vecný. Tvrdil iba to, o čom bol pevne presvedčený — hovoril málo, ale v tom mále bolo vždy všetko. Jeho texty sa čítajú ľahko, ako všetky múdre texty, hoci majú veľkú váhu. S profesorom Paulinym nám odišiel bohatý kus slovenskej histórie. Jazykoveda stratila veľkého mysliteľa a vzácnu vedeckú oporu.

Univ. prof. PhDr. *Jozef Mistrík*, DrSc.

Prof. Ľudovít Novák sedemdesiatpäťročný

Po hodnotení životného diela prof. PhDr. Ľudovíta Nováka, DrSc., ktoré pred piatimi rokmi napísal dnes už nebohý člen korešpondent SAV, prof. dr. E. Pauliny do Slovenskej reči (*43*, 1978, s. 292—295), z víru reflexií, čo sa v spojitosti s týmito jasnými postavami vynárajú, vystupuje do popredia na jednej strane žiaľ nad stratou mladšieho z nich, ktorého si prof. Novák vybral a pripravil za svojho zástupcu na Katedre slovenského jazyka a literatúry FF UK, na druhej strane radosť, že sám prof. Ľudovít Novák, jeden zo zakladateľov modernej slovenskej jazykovedy, dožíva sa v dobrom zdraví a sviežosti ducha sedemdesiatich piatich rokov svojho plodného života. Daná situácia nedovoľuje blížiť sa ku geniálnemu dielu jubilanta inakšie ako s hlbokou úctou a vďakou.

Pozastaviť sa pri takomto významnom životnom míľniku nás nabáda jednak vzťah Ľ. Nováka k celej kultúre, jednak jeho eminentné postavenie v slovenskej, československej i svetovej jazykovede. Z prvého, širšieho hľadiska musíme už raz prekonať stav, na ktorý si ťažkal napr. J. G. Tajovský slovami, že Slováci si necenia svojho, čo by bol akého veľkého rozumu a srdca človek. Z druhého, lingvistického hľadiska nás povzbudzujú postoje iných kultúrnych národov k ich vedúcim jazykovedným osobnostiam. Po príklady nemusíme chodiť ďaleko.

Obidva spomínané aspekty nás vedú k tomu, aby sme aj v časopise Slovenská reč úprimne pozdravili nestora našej slovenskej jazykovedy, slovakistu, slavistu a zasväteného znalca všeobecnej jazykovedy prof. Ľ. Nováka pri tomto nevšedne vzácnom životnom jubileu.

Paletu bádateľských záujmov prof. Ľ. Nováka zhruba zachytáva citovaný jubilejný článok E. Paulinyho. Zhruba preto, lebo šírku i hĺbku Novákových výskumných výsledkov ťažko postihnúť v jednom článku. Ľ. Novák prosto otváral a otvoril slovenskej jazykovede obloky do sveta dokorán. Aj v takých oblastiach, kde sa naňho zabúda, vykonal priekopnícku prácu, na ktorú vedome a radi nadväzujú nielen jazykovedci, ale aj literárni vedci a pracovníci iných disciplín.

Na prvom mieste z týchto jeho starých lások (ktoré nehrdzavejú) treba spomenúť práce v štylistike, rozbory jazyka viacerých slovenských spisovateľov, rozbory verša, najmä jeho prízvukovej stránky. Tieto dávne práce i nepublikované univerzitné prednášky v mnohom stimulovali bádateľov, ktorí interpretáciu umeleckého diela a jeho semiotiky dotiahli na európsku úroveň.

V tejto súvislosti sa žiada spomenúť, že Ľ. Novák vyoral svoju brázdu aj na poli prekladu. Sám preložil z francúzštiny Balzacov román Otec Goriot, no oveľa dlhšie pracoval na hodnotení prekladov Komenského diela Janua Linguae Latinae do slovenčiny, ktoré ostali v rukopise, lebo r. 1685 vyšlo v Levoči tlačou ilustrované vydanie Komenského spisu Orbis pictus. Porovnával prvý preklad Januy od turčianskeho rodáka Františka Buľovského z r. 1666, ktorý nemal naporúdzi Komenského český preklad Januy z r. 1631, ale prekladal Januu z latinského originálu a paralelného maďarského prekladu, s druhým slovenským prekladom od Anonyma, ktorý, naopak, je preložený priamo z vlastného českého prekladu Komenského.

Nedotknutou nenechal ani takú oblasť, ako je detská reč.

Výskumné horizonty Ľ. Nováka sa nezužujú ani v prítomnosti. Za ostatných päť rokov publikoval vyše tridsať štúdií, a to tak v slovenských, ako aj v českých lingvistických časopisoch, zborníkoch a v iných publikáciách.

Centrálnu pozornosť venoval, prirodzene, historickému vývinu slovenského národného jazyka a jeho miestu v rámci ostatných slovanských i neslovanských európskych jazykov. R. 1980 mu z tejto oblasti vyšla dlho čakaná i odkladaná knižná monografia *K najstarším dejinám slovenského jazyka*, ktorá bola v podstate hotová ešte začiatkom štyridsiatych rokov a na ktorú s autorovým dovolením (i nedovolením) nadväzovali všetci, čo pracovali v dejinách slovenčiny (verejne to vždy priznával E. Pauliny). Bolo by neprimerané celkove hodnotiť túto priekopnícku monografiu na malom priestore. Aspoň jednu zo základných metodologických stránok však treba spomenúť: najstaršie zmeny, ako sú zánik a vokalizácia jerov, zmena *o͡rt-*, *o͡lt-* na *rat-*, *lat-* v type *ražeň*, *lakeť*, kontrakcia a rozloženie fonologickej mäkkostnej korelácie buď vokalickej, buď konsonan-

tickej v slovenských nárečiach, autor neopisuje odtrhnuté od seba, ale vidí ich vo vzájomnej súvislosti a podmienenosti, preto sa mu podarilo nezvratne dokázať, že slovenčina sa od najstarších čias vyvíjala ako osobitný slovanský jazyk. Z tejto problematiky publikoval aj niekoľko nových štúdií v časopisoch a zborníkoch, napr. *Dynamika europeizácie fonologického systému slovenčiny, Z inojazyčných interferencií v najstarších dejinách slovenčiny, Fonológia slovenčiny v kontexte inojazykových fonologických systémov, Typologická charakteristika slovenčiny, Príznakové a nepríznakové nulové morfémy v morfológii slovanských jazykov, Správna formula väčšinového východoslovenského a obdobného inoslovanského prízvuku* a i. Jednoznačne nimi potvrdil, že v tejto oblasti stále patrí k bádateľskej avantgarde.

Rovnako aktívny ostáva i v druhej oblasti svojho trvalého záujmu, v opisovaní rozvoja spisovného a kultúrneho jazyka Slovákov. Venoval jej štúdie (môžeme ich iba vymenovať): *K otázke pomeru úzus — norma — kodifikácia v spisovnom jazyku a v nárečiach, Levočská škola a kultúrna stredoslovenčina, Čeština na Slovensku v predspisovnom období, Jazyková charakteristika Memoranda národa slovenského z r. 1861, Prízvukovanie enklitík v strednej slovenčine* a i. V staršej (i novšej) kodifikácii sa niektoré Novákove návrhy neprijali, ale nie je isté, či sa tým osožilo spisovnej slovenčine (napr. jeho návrh na skloňovanie adjektív, aby sa v hovorenej spisovnej slovenčine ponechali tvary typu *dobrô, dobrieho, dobriemu, dobrie,* dôslednejšie spína morfologickú rovinu s fonologickou než dnešná kodifikácia).

S touto oblasťou súvisí a ju presahuje aj problematika pravopisu a jeho úpravy. Napriek hlbokému poznaniu histórie jazyka, ale práve pre rovnako hlboké poznanie dnešného spisovného jazyka (najmä jeho fonológie) a dejín spisovného jazyka Ľ. Novák neoblomne háji stanovisko (už Bernolákovo a Štúrovo), že v pravopise spisovnej slovenčiny stačí jediné písmeno *i*, lebo rozdiel hlások *i* — *y* v (celej) slovenčine dávno zanikol ako nepotrebný. V období, keď racionalizujeme všetko, nemala by sa na ľahkú váhu brať ani úprava pravopisných javov, ktoré na svoju realizáciu čakajú vyše sto rokov, bez úžitku pohlcujú stovky vyučovacích hodín, zaťažujú žiakov v škole i dospelých v praktickom živote. V takomto zmysle náš jubilant rozoberá pravopisné otázky v najnovších úvahách *O potrebe radikálnej pravopisnej reformy, K reforme slovenského a českého pravopisu, K slovenskej ortografii a ortoepii.*

Verný zostáva Ľ. Novák naďalej i všeobecnej jazykovede. Pokračuje v rozbore a vysvetľovaní jazykovej formy slovanských i neslovanských jazykov. Pozornosť sústredil na vymedzenie morfémy (v štúdiách *Hraničné predely a morfémické švíky, Príznakové a nepríznakové nulové morfémy v morfológii slovanských jazykov, Morphèmes zéro initiaux en allemand)* a najmä slabiky *(Definícia slabiky a jej častí).* Slabiku vymedzuje čisto jazykovedne celostne ako majúcu začiatok, stred a koniec jazykovej formy: vrchol slabiky predstavuje element s najvyšším stupňom sonórnosti v strede slabiky, hranice slabiky na začiatku a na konci zasa predstavujú prvky s najnižšou sonórnosťou. Za novum vo všeobecnej jazykovede možno pokladať väčší príklon Ľ. Nováka k sémantike a semiotike, a to jednak celého jazyka (v prednáškach a štúdiách *Jazyk ako semiotický útvar, Axiomatics of Semiology of Linear Structures),* jednak jeho zložiek *(Nulová syntagma — jazyková realita, Výraz monumentalizácie v slovenčine).* Tu — ako pri všetkom novom — sa stretol nielen so súhlasom, ale aj s pochybnosťami a odmietnutím. Nazdávame sa, že najmä jeho axiomatika

semiológie lineárnych útvarov postihuje všeobecné zákonitosti sémantickej výstavby a chápania vety a iných lineárnych jazykových útvarov.

V ostatnom čase rozšíril svoju pozornosť na ďalšie sféry jazykovedného bádania. Jednak sa začal zaoberať onomastikou (v štúdiách *Rodné mená v mestských nárečiach z hľadiska sociolingvistického, Názvy krajín v levočskom vydaní Komenského spisu Orbis pictus z r. 1685*), jednak nárečovou lexikológiou *(K otázke sociálneho rozvrstvenia a zániku lexiky mestského prostredia).*

Názvy najnovších štúdií Ľ. Nováka sme si dovolili uviesť nie z nejakej záľuby v bibliografickej úplnosti, ale na dôkaz, že náš jubilant i vo vysokom veku, keď iní iba z ústrania sledujú dianie vo svojom odbore, zostáva v plnej tvorivej aktivite, pritom spracúva problémy, ktoré sú zásadnej dôležitosti, alebo na ktoré nemáme odborníkov, a to aj napriek tomu, že sme mu nestihli pri nijakom životnom medzníku vydať osobitný zborník. Jazykovedu nerobí pre slávu, ale z lásky k vedeckej pravde a k svojmu národu. Najtrvalejší pomník si postavil sám svojou prácou. Tá bude svietiť príkladom mnohým generáciám, lebo — ako povedal A. Sládkovič — diamant v hrude nezhnije.

J. Oravec

Veľký slovensko-ruský slovník II

Druhý zväzok *Veľkého slovensko-ruského slovníka* (VSRS), ktorý vyšiel vo vydavateľstve SAV Veda r. 1982 za hlavnej redakcie doc. PhDr. Elly Sekaninovej, DrSc., obsahuje heslá so začiatočnými písmenami L — O. Celkovou koncepciou a lexikografickým spracovaním autorky nadväzujú na prvý zväzok. V úvode sa konštatuje, že sa v druhom zväzku sústavným zdokonaľovaním práce prehĺbili a spresnili niektoré body koncepcie diela, najmä v stavbe hesla. Týka sa to štylistického hodnotenia slovenských lexikálnych jednotiek, šírky gramatického aparátu heslových slov, významovej stavby hesla a spracovania ustálených slovných spojení. Zmeny koncepcie v stavbe hesla sa podrobnejšie rozvádzajú a teoreticky osvetľujú v úvodnej stati *Stavba hesla vo VSRS II* (s. 9—20), ktorú vypracovali E. Sekaninová a E. Kučerová. V recenzii si všimneme predovšetkým uvedené stránky koncepcie diela a ich praktickú realizáciu.

Autorky pracujú so základnými pojmami (prekladový) ekvivalent a prekladový význam. Podľa vzťahov výrazovej a obsahovej stránky lexémy vo východiskovom a cieľovom jazyku (v slovenčine a ruštine) podávajú klasifikáciu ekvivalentov, resp. ekvivalenčných typov. Rozlišujú šesť ekvivalenčných typov (od najjednoduchších vzťahov zhody medzi jednovýznamovými lexémami cez zložité vzťahy medzi viacvýznamovými lexémami konfrontovaných jazykov až po prípady tzv. bezekvivalentnej lexiky). Autorky vydeľujú dva typy zhodnej ekvivalencie a štyri typy nezhodnej ekvivalencie. Ide tu o teoretické zovšeobecnenie rozličných možných vzťahov medzi výrazovou a obsahovou stránkou lexém v dvoch konfrontovaných jazykoch, zovšeobecnenie, ktoré je založené na systematickom štúdiu a vedeckom poznávaní slovnej zásoby obidvoch jazykov. Žiada sa nám konštatovať, že realizácia teoretických poznatkov z konfrontácie slovnej zásoby slovenského a ruského jazyka vo VSRS svedčí o hlbokých teoretických

vedomostiach i o veľkých praktických skúsenostiach autorského kolektívu v oblasti slovensko-ruskej lexikológie a lexikografie, ako i o znalosti problémov a potrieb prekladania zo slovenčiny do ruštiny a naopak.

Pri prezeraní niektorých hesiel nás osobitne zaujala realizácia piateho ekvivalenčného typu, pri ktorom v ruštine nie je daný všeobecne platný ekvivalent, ale jednotlivé spojenia s heslovou lexémou východiskového jazyka sa pretlmočujú do cieľového jazyka (ruštiny) rozličnými typmi ekvivalentu. V ostatných prípadoch autorky používajú zovšeobecňujúci opis typu „prekladá sa nepriamymi pádmi podst....", resp. „prekladá sa nepriamymi pádmi spojenia..." a skutočné ekvivalenty sa potom uvádzajú v konkrétnych exemplifikáciách (porov. s. 12). K takémuto zovšeobecneniu autorky často siahajú pri vzťahových príd. menách. Napr.: *modelársky*... 2. príd. k *modelár* 1; prekladá sa nepriamymi pádmi podst. *modelist: m. krúžok — kružok modelistov*[1]*; m-e preteky — sorevnovanija modelistov*[1]; alebo *ohnicový* príd. k *ohnica;* prekladá sa nepriamymi pádmi spojenia *dikaja reďka: o-é semeno — semia dikoj reďki; o-é pole — zasejannoje dikoj reďkoj pole.* Vo VSRS sa s uvedenou schémou stretávame napr. v heslách *lačníkový, ladičský, lami, lasičí, macisový, madrasový, mafistický, maizenový, majálesový, majstrovský, makovicový, makový, makrelový, makroklimatický, mlynársky, montérsky, nadhodnotový* a i., teda pomerne často. Analýza konkrétnych ruských ekvivalentov ukazuje, že uvedená schéma predstavuje priveľkú abstrakciu, ktorá môže byť teoreticky viac alebo menej opodstatnená (niekedy nevystihuje celú jazykovú skutočnosť, porov. napr. uvedené spojenie *zasennoje dikoj reďkoj pole*), kým v konkrétnych prípadoch prekladateľovi neposkytne radu. Oveľa inštruktívnejšie sú konštrukcie s konkrétnym pádom, ktoré sa uvádzajú v exemplifikácii (najčastejšie to býva konštrukcia s genitívom sg. alebo pl., zriedkavejšie konštrukcia s niektorým predložkovým pádom); napr. v hesle *makový* sa uvádzajú tri typy ruských ekvivalentov: 1. adj. *makovyj*, 2. gen. *maka* a 3. predložková konštrukcia *s makom.* Pre slovenského používateľa slovníka sú všetky tri konštrukcie známe a pochopiteľné. Treba ho však upozorniť, ktorú z nich má kedy v ruštine použiť. Tu ho schéma „prekladá sa nepriamymi pádmi podst. *mak*" môže iba dezorientovať. Obdobná situácia je v hesle *majálesový*, kde sa slov. spojenie *m. výbor* prekladá *komitet po organizacii majalesa* a spojenie *m-á zábava — majales*, teda ani jedno, ani druhé nezodpovedá uvedenej schéme. Alebo pri 1. význame adj. *majstrovský* po schéme „prekladá sa nepriamymi pádmi podst. *master*" sa uvádzajú exemplifikácie *m-é skúšky — ekzamen na zvanije mastera; m. kurz — kursy masterov.* Podobných príkladov, kde sa schéma „prekladá sa nepriamymi pádmi..." javí ako neúčelná, nájdeme vo VSRS veľa. V mnohých prípadoch by bolo lepšie ju vypustiť. Celkom zbytočná je v odborných termínoch, ktorých forma je ustálená (napr. *makroklimatický, nadhodnotový* ap.). Za nadbytočnú pokladáme aj často používanú formuláciu „prekladá sa individuálne". Veď tento fakt dostatočne ilustrujú exemplifikácie. Vhodná je obdobná formulácia pri prísl. *málo*[2]*:* 3. v spojení s príd. menami; prekladá sa zloženými slovami s predponami (!) *malo-, slabo-* podľa významu príd. mena. V hesle *malý* (14. význ.) sa však *malo-* v zložených slovách označuje ako morféma.

Systematicky a s veľkou akribiou je vo VSRS rozpracovaná tzv. sémantizácia. V úvodnej kapitole sa podáva klasifikácia typov sémantizácie. Používajú sa postupy opreté o sémantickú analýzu (a) výklad jednotlivých semém, b) uvedenie synoným) alebo o lexikálnu spájateľnosť danej lexémy vo východiskovom

jazyku. Do akých detailov možno rozpracovať sémantickú stavbu, ukazuje ilustrácia na adj. *osobný* (s. 13) i na adj. *malý* (s. 14—15). Sémantizácia môže plniť nielen jazykovú funkciu ako ukazovateľ spájateľnosti lexémy, ale aj funkciu vecne, resp. historicky informatívnu i funkciu filozoficko-svetonázorovú; napr. v hesle *Maďar* pri ustálenom spojení *za Maďarov* sa uvádza sémantizácia „za bývalého Uhorska"; v heslách *nadprirodzene, nadprirodzenosť* sa uvádza sémantizácia „v idealistickom chápaní", v hesle *nadpríroda* „v idealistickej filozofii", v hesle *nadrasa* „vo fašistickom chápaní" a pod.

Pre používateľa slovníka, najmä pre prekladateľa, je sémantizácia mimoriadne cennou pomôckou. V súčasnom štádiu lexikografickej teórie a praxe nie je moderný veľký slovník bez tohto lexikografického postupu myslitelný. Z tejto stránky je VSRS vzorom.

Popri sémantickej spájateľnosti slov dôležitým ukazovateľom používania slova v texte je syntaktická spájateľnosť. Aj tejto stránke sa vo VSRS venuje sústavná pozornosť, najmä pokiaľ ide o väzbu slovies. Vo VSRS sa väzba slovies uvádza pri každom slovenskom heslovom slovese i pri každom ekvivalentnom ruskom slovese okrem tých prípadov, kde sa akuzatívna väzba v obidvoch jazykoch zhoduje. Podľa našej mienky možno zhodu vo väzbe medzi obidvoma jazykmi využívať dôslednejšie, a to najmä v slovenskej časti hesiel, keďže slovenčina je materinským jazykom prevažnej väčšiny predpokladaných používateľov slovníka. Preto je zbytočné uvádzať v slovenčine akuzatívnu väzbu prechodných slovies aj inú väzbu tých slovies, pri ktorých je úplná zhoda medzi slovenčinou a ruštinou.

Dobre premyslená je teoretická i praktická stránka exemplifikácie. Kladie sa dôraz na to, aby voľné slovné spojenia, ktoré sa môžu vyskytnúť v slovenčine, boli výstižne ilustrované jednoznačnými (hoci aj synonymnými) ruskými ekvivalentmi.

Trochu prekvapuje, že v teoretickom výklade o exemplifikácii (s. 14) popri pojme voľné slovné spojenie nenachádzame termín a pojem typické (voľné) slovné spojenie. Voľné slovné spojenie môže byť pre danú lexému viac alebo menej typické (v porovnaní s inými spojeniami s tou istou lexémou je frekventovanejšie, u používateľov daného jazyka sa spontánne vybavuje), alebo môže byť netypické, to jest náhodné a zriedkavé. Slovník si musí všímať predovšetkým typické slovné spojenia. V prekladovom slovníku treba, pravda, pritom brať do úvahy aj konfrontačný aspekt. Prevažná väčšina exemplifikácií vo VSRS vyhovuje uvedeným kritériám. Ojedinele sa však stretneme aj s netypickým voľným slovným spojením. Za také pokladáme napr. spojenia *začať mlatbu, skončiť mlatbu* v hesle *mlatba*.

Za významný teoretický prínos VSRS treba pokladať detailné rozpracovanie klasifikácie ustálených slovných spojení (s. 15—20) a jej dôslednú aplikáciu v stavbe hesiel. V teórii a praxi VSRS sa rozlišujú dva druhy ustálených slovných spojení: 1. lexikálne ustálené čiže lexikalizované a 2. frazeologicky ustálené čiže frazeologizované. Pre lexikálne ustálené slovné spojenia sa u nás ešte dosiaľ používa aj starší termín združené pomenovania, ktorý však označuje užší pojem. Medzi lexikalizované slovné spojenia sa zaraďujú individuálne úzko odborné termíny (napr. botanické a zoologické názvy), viacslovné vlastné mená, kontaktové formuly typu *dobrú noc, všetko najlepšie!, ako sa máš?* ap. a príslovkové výrazy typu *dlho do noci, vo dne v noci, noc čo noc* ap. Málo určité sa nám zdá rozlišovanie lexikalizovaných slovných spojení, „ktoré sa vyskytujú v skupi-

nách". a takých, ktoré „jestvujú jednotlivo". Vo VSRS sa uvedené typy lexikalizovaných slovných spojení umiestňujú v stavbe hesla za značku ◇ (prázdny štvorček stojaci na vrchole) na konci príslušného významu slova. V jednojazyčných slovníkoch sa lexikalizované slovné spojenia neoddeľujú od ostatných exemplifikácií. V prekladovom slovníku je účelné oddeľovať ich osobitnou značkou. Urýchľuje sa tým hľadanie ekvivalentov.

Oveľa podrobnejšia je klasifikácia frazeologizovaných slovných spojení (frazeologických jednotiek čiže frazém — FJ). Z teoretického hľadiska sa člení na dve skupiny. Do prvej skupiny sa zaraďujú také ustálené slovné spojenia, v ktorých je jeden komponent frazeologizovaný, kým druhý komponent si zachováva svoj konkrétny pomenovací význam. Zaraďujú sa sem bežné i terminologické frazeologizované slovné spojenia, napr. *orlí nos, osí driek, opičia láska; mliečne zuby* (s frazeologizovanými komponentmi *orlí, osí, opičí, mliečny*). Vo VSRS sa tento typ FJ umiestňuje na konci heslovej state za značkou △ (prázdny rovnostranný trojuholník).

Osobitnú podskupinu tejto prvej skupiny FJ tvoria ustálené a skrátené prirovnania (napr. *ústa ako malina, červený ako mak; je ako obrázok.*) V našej lexikografii nie je jednotný postoj k otázke zaraďovania ustálených prirovnaní do frazeológie. V Slovníku slovenského jazyka sa ustálené prirovnania nezaraďujú do frazeológie, ale medzi exemplifikácie ako typické slovné spojenia; iba skrátené prirovnania sa pokladajú za FJ (porov. napr. heslá *malina* a *obrázok*). E. Smiešková v Malom frazeologickom slovníku zaraďuje obidva typy ustálených prirovnaní do frazeológie. V prekladovom slovníku je účelné umiestňovať ustálené prirovnania do osobitného oddielu najmä s ohľadom na prekladateľov. Vo VSRS sa tu používa značka □ alebo ▭ (prázdny štvorček alebo obdĺžnik).

Do druhej skupiny patria vlastné frazeologické slovné spojenia, ktoré charakterizuje strata samostatného lexikálneho významu všetkých zložiek spojenia a v dôsledku toho celostnosť významu i celostnosť formy FJ. Vo VSRS sa vlastné FJ umiestňujú na konci heslovej state za značkou • (zväčšená bodka) s označením fraz.

Osobitnú podskupinu FJ tvoria príslovia a porekadlá. Je známe, že v otázke zaraďovania prísloví a porekadiel do frazeológie sa teoretici rozchádzajú. Aj autorky VSRS si uvedomujú osobitnú povahu týchto útvarov, ktoré sú na prechode medzi frazeológiou a ústnou ľudovou slovesnosťou. Z praktických dôvodov ich však zaraďujú do oddielu frazeológie ako celok. Umiestňujú ich na konci hesla za značkou • (zväčšená bodka) a označujú ich skratkou [prísl.] v hranatej zátvorke.

Vo VSRS je podrobne rozpracovaná aj klasifikácia ekvivalentných ruských FJ. Klasifikácia je založená na porovnaní motivácie FJ v slovenčine a v ruštine. Rozlišujú sa tieto prípady: a) motivácia je v obidvoch jazykoch rovnaká — vtedy sa FJ v obidvoch jazykoch zhoduje v obsahovom i vo výrazovom pláne (napr. *labutia pieseň — lebedinaja pesňa; kúpiť mačku vo vreci — kupiť kota v meške*); b) motivácia FJ je v obidvoch jazykoch skoro rovnaká — vtedy sa FJ v obidvoch jazykoch zhodujú v obsahovom pláne úplne a vo výrazovom pláne čiastočne (napr. *obracať v ruke každý groš — drožať nad každoj kopejkoj*); c) motivácia FJ je v každom jazyku iná — ekvivalenty sa zhodujú v obsahovom pláne, ale sú rozdielne vo výrazovom pláne (napr. *mať niečo v malíčku — sobaku/zuby sjesť na čom-l.*); d) slovenská FJ nemá v ruštine frazeologický ekvivalent — vtedy sa vo VSRS uvádza opis (voľné slovné spojenie), alebo jednoslovný ekvivalent

napr. *karta sa obrátila — položenije izmenilos', obstojateľstva izmenilis', delo priňalo drugoj oborot; nosiť niekoho v srdci — ľubiť kogo-l*). V prípade potreby sa FJ sémantizujú alebo exemplifikujú.

Nové body koncepcie VSRS sme si všimli podrobnejšie. Pozornosť si však zaslúžia aj iné stránky koncepcie tohto významného diela. Dôležitá je otázka, komu je slovník určený, kto bude jeho najčastejším používateľom. Podľa toho sa totiž určuje typ slovníka. Je isté, že prevažné percento používateľov VSRS budú tvoriť slovenskí ruštinári, prekladatelia a záujemcovia o hlbšie poznanie ruštiny. Hlavné poslanie VSRS je v tom, aby slovenskému používateľovi poskytol čo najviac spoľahlivých informácií o slovnej zásobe súčasnej spisovnej ruštiny v konfrontácii so slovenčinou, a to v systéme i v rečových prejavoch. Treba konštatovať, že VSRS toto hlavné poslanie plní vo vrchovatej miere. Sotva sa však dá predpokladať, že si nejaké pozoruhodné percento používateľov VSRS (pravda, okrem slavistov a tých, ktorým bude slovník slúžiť ako sprostredkujúci) bude z neho osvojovať základy slovenského skloňovania a časovania. Preto sa nám zdá nadbytočné podrobne uvádzať pravidelné tvary slovenských slov, ako sa to robí vo VSRS. Uvádza sa v ňom zbytočne veľa pravidelných tvarov heslových slov; napr. pri slovesách veľmi produktívneho časovacieho vzoru *pracovať* sa uvádzajú nielen tvary 3. os. sg. i pl. prézenta, ale aj základný tvar imperatívu. Tvar imperatívu sa uvádza aj pri mnohých iných slovesách. Pri pravidelných slovesách vzorov *niesť* a *padnúť* sa uvádzajú nielen tvary 3. os. sg. i pl. prézenta, ale aj základný tvar minulého času, a to v muž. i žen. rode (zrejme s ohľadom na paralelné ruské tvary). Pri zvratných slovesách sa častica *sa* zbytočne opakuje pri každom uvádzanom tvare. Veľa pravidelných tvarov sa uvádza aj pri substantívach (napr. 2. p. pl. žen. a stred. rodu). Pri zámene *on* je zbytočná poučka o používaní dlhších a kratších tvarov. Preexponované je podrobné spracovanie primárnych predložiek *na, nad, o, od,* ktoré patrí do slovenskej gramatiky. Tradičné členenie predložiek, ktoré sa spájajú s dvoma pádmi, podľa pádov, vedie k častému opakovaniu výkladu i paralelných exemplifikácií.

Podľa našej mienky by na slovenskej strane VSRS stačilo uviesť základné tvary, potrebné na identifikáciu danej lexémy. Slovenský používateľ slovníka by naproti tomu uvítal rozhojnenie informácií o gramatickej stavbe ruštiny, prípadne aj z iných jazykových rovín. Autorky by mali uvážiť, či by nebolo účelné pripojiť k poslednému zväzku VSRS krátky prehľad gramatiky ruštiny. Užitočné by bolo upozorňovať priamo v heslách na tie javy, kde v školskej (vyučovacej) a prekladateľskej praxi často dochádza k slovensko-ruskej jazykovej interferencii. Lexikografi sa tu už dnes môžu oprieť o publikované výsledky výskumu viacerých rusistov. Skrátka slovenský používateľ potrebuje ten typ slovníka, ktorý podľa L. V. Ščerbu označujeme schémou ABa (slovensko-ruský pre Slováka). Autorky VSRS preexponovali kombináciu uvedeného typu s typom ABb (slovensko-ruský slovník pre toho, kto dobre ovláda ruštinu, ale nevie po slovensky). V tomto smere by sa vo VSRS ešte čo-to dalo zlepšiť a zdokonaliť.

Povšimneme si ešte nakrátko slovenskú časť VSRS. Najprv niekoľko poznámok k výberu slov. Vcelku pokladáme výber slov za dobre premyslený. Pri výbere slov autorky v podstate vychádzali zo Slovníka slovenského jazyka, pričom sa obmedzili na spisovné výrazové prostriedky. Vylúčili z heslára prevažnú väčšinu nárečových a slangových výrazov, ďalej slová označené v SSJ ako zriedkavé i väčšinu zastaraných slov. Je správne, že sa popri apelatívach v obmedzenom výbere podľa istých kritérií zaradili do heslára aj vlastné mená. V ďalších zväz-

koch odporúčame obmedzovať úzko odborné termíny typu *labiovelárnosť, labializovať, labiodentálnosť, laminektómia, lantanit, laparoskop, laparoskopia, laryngoskopia, laryngotómia, marinizmus, marsilea* a pod., ktorých ruské ekvivalenty sa líšia od slovenských termínov iba hláskovou a často len grafickou podobou. Obmedzili by sme slovesné podstatné mená s čisto dejovým významom (porov. napr. heslo *maľovanie*, v ktorom sa opakuje niekoľko čisto dejových významov slovesa *maľovať* s paralelnými ekvivalentmi a niekde aj s exemplifikáciami). Slovotvorné varianty, ktoré majú totožné ruské ekvivalenty, by bolo účelné spájať do jedného hesla (napr. *lampička, lampka, lampôčka*). Súhlasiť treba s tým, že sa slovesné predpony nespracúvajú ako osobitné heslá.

Pri súčasnom stave spisovnej slovenčiny a jej vedeckého výskumu je odôvodnená a potrebná revízia hodnotenia slov štylistickými a inými kvalifikátormi používanými v Slovníku slovenského jazyka. Vo VSRS sa vôbec nepoužívajú kvalifikátory *ľud.* („ľudové slovo") a *kraj.* („krajové, oblastné slovo"). Nahradili sa presnejšími označeniami *staršie hovor.* (napr. *lajsňa, lápsik, mašinista, meldovať), hovor.* (napr. *merinda*), *niž. hovor.* (napr. *laksírka*), *zastar.* (napr. *maša, merkovať [sa, si]*) alebo menej vhodným *trochu zastar.* (napr. *líbačka*). Vcelku sa častejšie používajú kvalifikátory *hovor.* (napr. *luft, maród, maródovať), hovor. expr.* (napr. *laufpas*) alebo *expr.* (napr. *mitrha* — namiesto *nár. expr.* v SSJ). S tým súvisí aj upozorňovanie na slová, ktoré sa v teórii a praxi jazykovej kultúry v spisovnej slovenčine hodnotia ako nesprávne. Je prirodzené, že autorky VSRS sa v tomto bode opierajú o výsledky slovakistického výskumu, resp. spolupracujú so slovakistami JÚĽŠ SAV. Posledné slovo tu bude mať pripravovaný Krátky slovník spisovnej slovenčiny.

Záverom treba konštatovať, že Veľký slovensko-ruský slovník je vynikajúce dielo, reprezentujúce nielen slovenskú rusistiku, ale slovenskú jazykovedu vôbec. Je nepochybné, že bude dobre plniť svoje praktické i vedecké poslanie. Naša kultúrna verejnosť so záujmom očakáva ďalšie zväzky a dokončenie diela.

Š. Peciar

Nový Nemecko-slovenský slovník

Recenziu o slovníku nemožno napísať hneď po jeho prečítaní, ako to býva pri iných knihách. Treba sa s ním „pohrať", nazbierať skúsenosti s jeho používaním, hodnotiť ho možno podľa toho ako pomáha, ako plní svoju funkciu. Preto taký časový odstup od jeho vyjdenia. Aby sa význam slovníkového diela mohol naplno zhodnotiť, je potrebné prihliadať na veľmi širokú oblasť priamych a sprostredkovaných súvislostí rozličnými sférami spoločenskej činnosti. Dvojnásobne to platí o hodnotení dobrého slovníka pre malý národ, ktorý na každom kroku intenzívne pociťuje nevyhnutnosť aktívne i pasívne komunikovať s inojazyčnými spoločenstvami. Z tohto hľadiska treba pristupovať aj k hodnoteniu doteraz najrozsiahlejšieho nemecko-slovenského slovníka. Len na porovnanie: nemecko-slovenský slovník Sandanyho, Schultza, Pavlíkovej, vydaný roku 1979, má okolo 30 000 hesiel, nový nemecko-slovenský slovník (ČIERNA, M. — GÉZE, E. —

JURÍKOVÁ, M. — MENKE, E.: Nemecko-slovenský slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 961 s.) obsahuje viac ako 80 000 hesiel.

Už to, že ide o slovník, ktorý rozsahom veľmi podstatne prevyšuje všetky doteraz vydané nemecko-slovenské slovníky, by bolo dostatočným dôvodom, aby sme za tento ediční čin pochválili tak autorov, ako aj vydavateľstvo. Veď doterajšie vreckové nemecko-slovenské slovníky boli iba „okienkami" do nemeckej jazykovej oblasti. V porovnaní s nimi je tento slovník poriadnou „bránou". Poskytne výdatnú pomoc nielen pri čítaní, štúdovaní nemeckých textov, ale pomôže aj prekladateľom beletrie i odborných textov z nemčiny preklenúť nejednu takú prekážku, ktorá by sa bez tohto slovníka riešila len po dlhom hľadaní. Ba odvažujem sa tvrdiť, že hoci slovník je prevažne určený používateľom slovenského materinského jazyka, slovakistom v zahraničí prvý raz umožňuje aspoň jednoduché preklady do slovenčiny, prípadne cez nemčinu aj z iných jazykov do slovenčiny. Takáto možnosť doteraz nejestvovala.

Nemecko-slovenský slovník sa od predchádzajúcich slovníkov líši aj svojou kvalitou. Veľmi kvalitné je najmä lexikografické spracovanie hesiel. Slovenský používateľ slovníka sa dozvedá o nemeckých slovách všetky základné gramatické určenia, pri slovách s ťažšou výslovnosťou, najmä ak sú cudzieho pôvodu, je vyznačená aj výslovnosť. Vyznačený je aj prízvuk v slovách, kde by sa používateľ azda mohol mýliť. Gramatické určenia sú užitočné nielen pre správne pochopenie nemeckých slov, resp. textov, ale poslúžia slovenskému používateľovi, prekladateľovi do nemčiny alebo učiteľovi nemčiny, keď si potrebujú overiť správnosť používania slov či slovných spojení. Kto vie pracovať so slovníkom, bude za všetky tieto typograficky veľmi úsporne riešené informácie veľmi povďačný.

Často sa stáva, že niekto v nemecko-slovenskom slovníku hľadá sloveso, ktoré je v nemeckom texte použité v préterite. Tento slovník prináša aj préteritá silných slovies s odkazom na neurčitok.

Autori slovníka sa usilovali vyznačovať čo najviac významov polysémických nemeckých slov, a to aj uvádzaním viacerých synoným v slovenčine, aj ilustrovaním významových odtienkov exemplifikáciou a frazeológiou. Kde príslušné heslo, významový odtienok alebo frazeologické použitie slova nie sú štylisticky neutrálne, je štýlová hodnota tohto slova označená príslušným znakom. Pri mnohých heslách je veľmi bohatá exemplifikácia. Aj keď to z lexikografického hľadiska niekedy môže vyzerať ako príťaž, prekladateľovi to vždy iba pomôže. Najmä je užitočné, že sa pri viacvýznamových slovách slovenské ekvivalenty výrazne vyznačujú rímskymi, resp. arabskými číslicami, odtienky sú vyznačené písmenami.

Jednou z viacerých predností recenzovaného slovníka je bohatosť frazeológie. Najmä prekladatelia sa tu majú o čo opierať. Na porovnanie s menšími slovníkmi stačí uviesť jednoduchý príklad. V slovníku autorov Sandany — Schultz — Pavlíková má napr. heslo *Punkt* iba tri krátke riadky (25 úderov v riadku), dva významy. V recenzovanom slovníku je uvedených osem významov, text zaberá 37 riadkov, pričom rozsah riadkov je 50 úderov.

Pravda, ak príklady sú významovo viac-menej rovnorodé, alebo ak neprinášajú odlišný významový odtienok, ale ilustrujú použitie slova v tom istom význame, sú zbytočné. Nájdu sa aj také. Napríklad heslá *bringen*, *Welt* a niektoré iné sú až pribohato exemplifikované. Podobne je zbytočné uvádzať mnohé slovné spojenia, ak význam je pri každom spojení jasný a bolo by ich možné utvoriť

desiatky. Tak sa napr. až príliš bohato uvádzajú slovné spojenia so slovom *Weltraum*. Názory o tom, čo je v slovníku užitočné a čo je zbytočné, sa však môžu rozchádzať tak u autorov, ako aj u používateľov, resp. posudzovateľov. Pri viacerých heslách naopak, je uvedený iba jeden výraz ako slovenský ekvivalent, hoci v slovenčine by sa ich našlo viac, a to aj významovo odlíšených. Prekladateľovi neostáva potom nič iné ako hľadať synonymá, resp. výstižný výraz alebo spôsob vyjadrenia príslušného významového odtienku. Kde je tu však hranica oprávnených požiadaviek?

Bohatstvo slovníka som neoveroval jednoduchým čítaním, ale jeho používaním pri prekladateľskej práci. Hľadal som v ňom aj slová a výrazy, ktoré som v iných slovníkoch nenašiel. Často som bol prekvapený, že v tomto slovníku sú aj veľmi zriedkavé slová, ba aj mnohé špecifické termíny, ktoré som márne hľadal aj v odborných slovníkoch. Preto treba predovšetkým zdôrazniť bohatstvo slovníka. Iba okrajovo spomeniem niektoré medzery, na ktoré som narazil. Nech sa tieto poznámky nechápu ako záporné hodnotenie. Veď úplnosť od nijakého slovníka očakávať nemožno.

Používateľ žiadneho slovníka nesmie vychádzať z predpokladu, že slová, ktoré v slovníku nenachádza, buď v nemčine nejestvujú, alebo sú nesprávne použité. Aj v tomto slovníku sú medzery, nie sú tam napr. výrazy *Äsche* = lipeň; *blockfrei* = nezúčastnený v blokoch; *die Blockfreien* = nezúčastnené štáty; *Fachwerkbau* = hrazdená stavba; *das Sagen haben* = mať rozhodujúce slovo, najväčšiu autoritu; *Schönfärberei* = lakovanie na ružovo; *Nagelplatte* = nechtová platnička; *Nagelwurzel* = nechtové lôžko; *Winklöffel* = palacinkáreň; *Sündenfall* = prvotný, dedičný hriech; *widrigenfalls* = v prípade nesplnenia podmienky, príkazu; *Wiederholungstäter* = recidivista; *Schnellbrüter* = jadrový reaktor; *Vererber* = samec používaný na plemeno; *Spitzenvererber* = vinikajúci plemenný samec; *Stoßzeit* = čas premávkovej špičky; *Sprock* = larvy potočníkov; *Fleischmade* = kostný červ.

Keď som nenašiel heslo *Äsche* — lipeň, pozrel som sa na názvy iných rýb (ktoré nie sú ani v iných nemecko-slovenských slovníkoch). A nenašiel som ani tieto názvy: *Ukelei* = belička, *Rapfen* = boleň, *Elritze* = čerebľa, *Rotfeder* = červenica, *Schlammpeizger* = čík, *Groppe* = hlaváč, *Gründling* = hrúz, *Döbel* = jalec hlavatý, *Aland* = jalec tmavý, *Bitterling* = lopatka dúhová, *Brachsen* = pleskáč vysoký, *Maräne* = sih, *Hasel* = jalec obyčajný. Isteže, všeobecný slovník nemôže obsahovať všetky odborné výrazy, pomenovania všetkých rastlín, živočíchov, rýb, vtákov atď. Ale pomenovania rýb, ktoré žijú v našich vodách a ktoré by mal poznať a rozoznať praktický rybár, bude azda dobre zaradiť do druhého vydania.

Podobne sa môžu nájsť heslá, pri ktorých okrem základného významu nie sú uvedené ďalšie významy, ktoré sa používajú nielen v úzkej terminologickej oblasti, ale aj v bežnom jazyku. Napríklad pri slove *Gestaltung* chýba ako ekvivalent „úprava" (napr. grafická), pri slove *Konkurrenz* chýba význam „súbeh" (trestných činov), pri slove *Fortgang* sa neuvádza „prospech" (školský), pri slove *Schwierigkeit* chýba význam „byť na ťarchu" i „obťažnosť", pri *Entflechtung* nie je uvedený význam (voj.) „odpútanie sa", pri slove *Ölung* sa zasa neuvádza pôvodný význam „olejovanie, mazanie (stroja) olejom", pri slove *Schnur* chýba význam „šnúrka do topánok", pri slove *sagen* chýba frazeologický zvrat *der hat hier nichts zu sagen* = jeho slovo tu neplatí, nezáväží. Pravda, hľadať medzery je „vďačná" hra, ale medzery nie sú charakteristickým znakom tohto slovníka.

A ak aj spomeniem niektoré chyby, je to vo vedomí toho, že neomylnosť je vlastnosťou iba vymyslených božstiev, nie autorov ani toho najlepšieho slovníka. Ojedinelé nedostatky neprevážia celkovú vysokú mieru spoľahlivosti slovníka.

Ale našli sa aj niektoré nepresnosti. Tie môžu byť pre používateľov nepríjemnejšie než medzery, hoci zväčša nebudú hneď „zákerné". Napríklad zvrat *da mußt du schon eher aufstehen* neznamená „musíš sa ponáhľať", ale približne „na mňa si ešte krátky" alebo „mňa neprekabátiš". Slovo *Mauersegler* neznačí *lastovička*, ale *belorítka*. Slovo *Barbe* sa síce česky prekladá ako *parma*, no po slovensky je správne *mrena*. *Stichling* nie je *pichľačka*, ale *pichľavka*. Nemecké slovo *Konkurs* (hospodársky úpadok) nikdy neznamená *súbeh, súťaž; Klauenvieh* značí iba *rožný dobytok*, nie *kopytníky;* divo žijúce kopytníky sa neoznačujú ako *Vieh*, lež ako *Wild*.

Ani také chyby ako *Kreuzungsverhör* namiesto *Kreuzverhör, Nadelohr* namiesto *Nadelöhr, Kraftschneidemaschine* namiesto *Krautschneidemaschine* (v živom záhlaví) nie sú katastrofou. Ak upozorňujem na niektoré nedostatky, robím to so želaním, aby sa pri príprave druhého vydania tohto slovníka, ktoré bude nesporne potrebné — veď náklad prvého vydania je už takmer vypredaný — podľa možnosti napravili.

Všetky kritické poznámky nech zároveň slúžia aj používateľom slovníka ako upozornenie, že slovník, ani ten najlepší, nie je „sväté písmo", na ktoré sa vždy možno odvolávať ako na neomylnú alebo univerzálnu autoritu. So slovníkom treba vedieť pracovať. A kto to vie a správne použije tento náš doteraz najlepší nemecko-slovenský slovník, nech si niekedy spomenie, akú nesmierne náročnú, mravčiu, zodpovednú prácu vykonali pre neho tí, čo toto rozsiahle dielo odvážne začali a napriek všetkým ťažkostiam a prekážkam, s nesmiernym odriekaním si voľného času aj doviedli do konca. Takýto slovník je však hodnotou nielen pre jednotlivých používateľov. Stáva sa raz navždy neoceniteľným majetkom spoločnosti, národa, ktorý je východiskom pre tvorbu nedozerných ďalších hodnôt vo všetkých oblastiach života spoločnosti. A ak niekto v budúcnosti urobí ešte lepší nemecko-slovenský slovník, bude to sčasti aj vďaka tomu, že sa už bude môcť oprieť o slovník, o ktorom sme napísali krátku recenziu.

F. Chorvát

VALISKA, J.: Nemecké nárečia horného Spiša. Stará Ľubovňa, Okresné vlastivedné múzeum 1982. 304 s.

Organickú súčasť bádateľských záujmov dialektológov v posledných desaťročiach tvorí sústredený výskum nárečí enkláv. Vyšli viaceré knižné práce o slovenských nárečiach v Maďarsku (J. Štolc, P. Ondrus, I. Sipos, F. Gregor) a v Juhoslávii (J. Štolc, D. Dudok), časopisecky sa publikovali príspevky prinášajúce nové zistenia o vývine i súčasnom stave reliktných slovenských nárečí v jednotlivých lokalitách na území Rumunska, Bulharska a Poľska. Je prirodzené, že vznikajú aj práce o nárečí cudzích (nemeckých) enkláv na slovenskom jazykovom území. Nemecké enklávy na východnom Slovensku sústavne skúma J. V a l i s k a, ktorý výsledky svojich dlhoročných dôkladných a precíznych terénnych výskumov publikoval v celom rade metodologicky a teoreticky priebojných

štúdií. Pre poznanie zanikajúcich nemeckých nárečí na východnom Slovensku majú však mimoriadny význam jeho knižné práce (Die zipserdeutsche Mundart von Chmeľnica, 1967; Nemecké nárečie Dobšinej, 1980), ku ktorým najnovšie pribudla monografia *Nemecké nárečia horného Spiša* (s podtitulom *Príspevok k výskumu reliktných nárečí v pokročilom štádiu ich vývoja*).

Práca je členená do deviatich základných kapitol. Komplexne skúma súčasný stav vývinu nemeckých nárečí horného Spiša na fonetickej, čiastočne aj gramatickej a lexikálnej rovine, preveruje opravnenosť tézy o „hľadaní vlasti" ako hlavnej úlohy dialektológie enkláv, spresňuje, koriguje a opravuje doterajšie zistenia o skúmanej oblasti. Pre celú monografiu je charakteristické široké uplatňovanie sociologických hľadísk pri analýzach skúmaných javov, metodologicky opreté predovšetkým o najnovšie poznatky marxisticky fundovanej sovietskej jazykovedy (V. A. Avrorin, B. V. Serebrennikov a i.). Dialektologické výskumy J. Valisku o nárečiach spišských enkláv prekračujú germanistický rámec, sú primerane začleňované do širších slovakistických i slavistických súvislostí.

Všeobecnú platnosť majú aj autorove výklady a konštatácie o geograficky a funkčne vymedzenej oblasti používania nárečia ako štruktúrneho útvaru národného jazyka. Podľa názoru J. Valisku nárečia už neplnia tie sociálne funkcie, ktoré náležia plnohodnotnému jazykovému útvaru; kognitívne funkcie v súčasnosti prevzala spisovná slovenčina (s. 41). Nie celkom nesporné sú však niektoré formulácie o perspektívach nárečí všeobecne. Je evidentné, že komunikačný dosah nárečí je v súčasnosti menší, než bol v minulosti, no autorova téza, podľa ktorej nárečie „čoraz viac ľudí považuje za anachronizmus a príťaž", lebo „z komunikačného prostriedku sa stáva komunikačná bariéra" (s. 41), platí vari len o reliktných nemeckých nárečiach (resp. o ich nositeľoch v komunikácii s používateľmi spišských nárečí). Takýto záver napokon formuluje aj sám autor, keď o skúmaných nárečiach konštatuje, že „už nie sú schopné v plnom rozsahu odrážať spoločenskú realitu a teda nezodpovedajú komunikačným potrebám rozvinutej socialistickej spoločnosti; stoja bezprostredne pred zánikom a ich nositelia prechádzajú celkom uvedomele na slovenský nadregionálny štandard" (s. 235).

Najviac miesta (125 strán) venuje J. Valiska hláskosloviu. Na základe analýzy nahrávok a zápisov (na rozdiel od svojich predchodcov pracoval autor v teréne sám, nevyužíva teda sprostredkované údaje rozlične odborne pripravených explorátorov) z 30 lokalít horného Spiša zisťoval, aké striednice majú stredohornonemecké hlásky v skúmaných nárečiach. Tento postup bol v nemeckej dialektológii bežný po niekoľko desaťročí (vlastne od čias mladogramatizmu) a používa sa dodnes, hoci nie všetci ho odôvodňujú rovnako; jedni bádatelia pokladajú stredohornonemčinu za východiskovú, iní za porovnávaciu bázu.

J. Valiska nepodlieha nijakému nekritickému zhodnocovaniu téz iných bádateľov, ktorí navyše na Slovensku v teréne príslušné nemecké nárečia nikdy neskúmali; na základe terénnych výskumov koriguje v literatúre prežívajúce chyby a nepresnosti originálnymi a inštruktívnymi vlastnými výkladmi o fonologickej platnosti jednotlivých hlások v skúmaných lokalitách. Osobitne sa zaoberá niektorými tvrdeniami E. Schwarza (autora state o nemeckých nárečiach na území republiky v Československej vlastivede z r. 1934), ktorý deformoval pramennú základňu hornospišských nemeckých nárečí. E. Schwarz napr. označuje nárečie Chmeľnice (Hopgarten) ako monoftongizujúce; nesprávne totiž tvrdí, že sa tu stredohornonemecké diftongy *ei, ŏu* a *ou* zmenili na *é* a *ó* (v skutočnosti sú tu

tzv. obrátené dvojhlásky *ie, uo*), neadekvátne hodnotí afrikátu *tf* a i. Tieto tvrdenia zostali aj v 2. vyd. práce Sudetendeutsche Sprachräume z r. 1962 (neúnosnosť názvu knihy je jasná), ktorá navyše 17 rokov po oslobodení uverejňuje mapu Slovenska z hortyovskej okupácie a neuvádza nijaké slovenské názvy obcí. Kritika týchto závažných chýb, skresľujúcich obraz o spoločenskej a jazykovej situácii v nemeckých obciach horného Spiša, je nesporným pozitívom výkladov J. Valisku.

Z ďalších hláskoslovných javov si zasluhuje pozornosť autorovo odôvodnené hodnotenie hlások *ď, ť, ň* ako pozičných variantov foném *g, k, n*, zreteľné výklady o štatútoch striednic za stredohornonemecké hlásky a pod. Údaje o územnom výskyte príslušných javov umožnili autorovi rozčleniť skúmané územie na 12 nemeckých reliktných nárečí. Opravuje sa tak pôvodné členenie horného Spiša na „Zipser Oberland" a „Zipser Niederland", ktoré nezodpovedalo jazykovej situácii.

Na základe dlhodobých slovensko-nemeckých etnických a jazykových kontaktov na skúmanom území vznikol bilingvizmus. Nedostatok kontaktu s vyšším nemeckým jazykovým útvarom a s inými nemeckými nárečiami a silný vplyv jazyka etnického obkľúčenia (slovenských spišských nárečí) mal za následok rozličné zmeny v lexike nemeckých reliktných nárečí. Spoločenský vývin predstihol vývoj jazyka, a preto vznikli protirečenia medzi potrebami a možnosťami komunikácie. Lexika skúmaných nárečí nemala dostatok jazykových prostriedkov na označenie nových reálií (napr. inštitúcií, výkonnej poľnohospodárskej techniky a pod.); nové skutočnosti sa pomenúvajú adaptovanými slovenskými lexémami, resp. slovensko-nemeckými neologizmami. Podľa zistení J. Valisku neplatia teda tvrdenia iných bádateľov (napr. H. Protzeho), podľa ktorých nemecké nárečové ostrovy žijú svoj vlastný život nezávisle tak od spisovnej nemčiny, ako aj od jazyka etnického obkľúčenia.

Autor zaradil do monografie aj nárečové texty z Hniezdneho, Lomničky, Chmeľnice a Vrbova. Zvolenská transkripcia je kompromisná (spájajú sa niektoré zásady medzinárodnej fonetickej transkripcie s našou domácou slovanskou tradíciou), no pritom úsporná a výrazná. Texty sú preložené do spisovnej nemčiny a do slovenčiny; majú svoj význam i pre etnografiu, sociológiu, históriu.

Monografia J. Valisku Nemecké nárečia horného Spiša z marxistických pozícií objasňuje súčasný stav a tendencie vývinu nárečí enkláv. Významnou mierou obchacuje doterajšie poznatky o nemecko-slovenskom jazykovom miešaní až po postupné splývanie nemeckého nárečia so slovenčinou. Prináša inštruktívne výklady a bohatý materiál, ktorý poslúži dialektológom, germanistom i slavistom.

I. Ripka

ROZLIČNOSTI

O skloňovaní miestnych názvov typu Dolný Peter. — Základom názvov tohto typu je rodné meno *Peter*, ktoré vo funkcii miestneho názvu stratilo svoje skloňovanie podľa vzoru životných podstatných mien a stalo sa neživotným podstatným menom. Ďalším osobitným znakom tohto názvu je jeho zakončenie na *-er* s tzv. pohyblivým *e* v tvaroch nepriamych pádov (G. sg. *Petra*, D. sg. *Petru* atď.). Rodné meno *Peter* je pôvodom cudzie slovo (z gréckeho slova *petros* vo význame skala, v latinčine *Petrus* zo základu *petra*). Ako substantívum sa teda zaraďuje medzi cudzie neživotné podstatné mená zakončené na *-er* s pohyblivou samohláskou. Takéto podstatné mená majú v súčasnej spisovnej slovenčine skloňovanie podľa vzoru *stroj*, to značí, že v L. sg. majú príponu *-i* (napr. *meter — metri, liter — litri, kváder — kvádri, Pôtor — Pôtri, Dneper — Dnepri, Dnester — Dnestri, Manchester — Manchestri, Jáger — Jágri*) (porov. Pravidlá slovenského pravopisu, 11. vyd., 1971, s. 55).

Takéto skloňovanie sa však neuplatnilo pri podstatnom mene *Peter* ako súčasti niektorých miestnych názvov. Slovník slovenského jazyka VI totiž pri miestnych názvoch *Dolný Peter, Borský Peter, Liptovský Peter* kodifikuje tvar L. sg. s pádovou príponou *-e* (pri názvoch *Plavecký Peter* a *Turčiansky Peter* sa prípona L. sg. neuvádza): *v Dolnom Petre, v Borskom Petre, v Liptovskom Petre.*

Na túto kodifikáciu po mnohých rokoch reagovali niektorí obyvatelia obce *Dolný Peter* v tom zmysle, že v L. sg. sa im zdá prirodzenejšia i gramaticky náležitejšia prípona *-i (v Dolnom Petri).* Okrem tejto sociolingvistickej zaujímavosti, ktorá svedčí o aktívnom jazykovom povedomí používateľov spisovného jazyka, v tomto prípade prekvapuje, že o skloňovaní podstatného mena *Peter* ako neživotného podstatného mena vo funkcii súčasti miestneho názvu nieto v našich normatívnych príručkách nijakej explicitnej zmienky. Poučenie, že „cudzie slová zakončené na *-el, -er* s pohyblivými samohláskami majú pravidelne v L. sg. príponu *-i*“ (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 99), svedčí v neprospech kodifikácie v šiestom zväzku Slovníka slovenského jazyka. Iné poučenie z Morfológie, že názvy krajín, štátov, ďalej názvy obcí a miest podľa osôb alebo zvierat majú v L. sg. neživotné skloňovanie podľa vzoru *dub*, čiže majú príponu *-e* (napr. *v Martine, v Jure, v Michale, v Liptovskom Jáne* a pod.), nemožno priamo aplikovať na skloňovanie názvu *Peter,* a to pre tie príčiny či dôvody, ktoré sme už uviedli (ide o pôvodne cudzie podstatné meno so zakončením na *-er,* v ktorom je samohláska *e* pohyblivá).

Keď i napriek všetkým týmto ukazovateľom sa v Slovníku slovenského jazyka VI kodifikoval tvar L. sg. s príponou *-e* a tento tvar sa v spisovnej slovenčine aj používa, treba hľadať dôvody, prečo takúto kodifikáciu jazykovedci prijali a prečo sa ujala v úze väčšiny používateľov spisovnej slovenčiny. Ukazuje sa, že tieto dôvody treba hľadať v analógii so skloňovaním takých miestnych názvov, ako sú *Martin, Liptovský Ján, Svätý Jakub* atď., ktoré majú v L. sg. náležitý tvar s príponou *-e (v Martine, v Liptovskom Jáne, vo Svätom Jakube),* ale najmä v skloňovaní takých rodných mien ako názvov sviatkov, ako sú *Gregor, Dzur, Michal, Pavol, Peter,* ktoré najmä vo frazeologických spojeniach (príslovia, porekadlách a pranostikách) majú v L. sg. petrifikovaný starý archaický tvar

s príponou *-e*, napr. *O Gregore leňoch sedliak, čo neorie*. Známe sú ustálené predložkové spojenia napr. *o Dzure, o (po) Jáne, po Petre Pavle, o Michale*, v ktorých — ako vidíme — sa tvar L. sg. končí na príponu *-e*. Prípona *-e* v tvaroch L sg. týchto rodných mien a vôbec tieto tvary sú reliktom skloňovania životných podstatných mien mužského rodu, ako aj príslušných rodných mien v staršom štádiu morfologického vývinu slovenčiny (porov. KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka, 1981, s. 113—114).

Dnes tieto pôvodne životné podstatné mená prešli ako miestne názvy do paradigmy neživotných podstatných mien a skloňujú sa podľa vzoru *dub* alebo *stroj*, preto majú v L. sg. tvar s príponou *-e* (napr. *v Martine, Jakube, Jure)* alebo s príponou *-i* (napr. *v Mikuláši, Ondreji*). Pôvodné rodné mená *Peter, Pavel*, ktoré sa začali používať ako miestne názvy alebo ako súčasti miestnych názvov, i napriek tomu, že sa dostali do paradigmy neživotných podstatných mien a že v ich zakončení *(-er, -el)* je pohyblivá samohláska, a tak ich tvar L. sg. by sa mal končiť príponou *-i*, uchovali si pôvodný tvar L. sg. s príponou *-e* analogicky podľa reliktných tvarov uchovaných v spomínaných frazeologických spojeniach. Tým, že majú v L. sg. príponu *-e*, zaradili sa do spoločnej paradigmy s miestnymi názvami, ako sú *Martin, Liptovský Ján, Svätý Jakub, (Turčiansky) Michal, (Turčiansky) Ďur, Jur pri Bratislave*, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *dub*.

Zhrnujeme napokon, že pôvodná príslušnosť súčasti miestnych názvov *Peter*, resp. príslušnosť miestneho názvu *Pavel* k rodným menám a petrifikované archaické tvary L. sg. s príponou *-e* niektorých rodných mien v pranostikách a iných frazeologických spojeniach *(o Gregore, o Jáne, o Michale, po Petre Pavle* a pod.) spôsobili, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa meno *Peter* ako súčasť miestnych názvov skloňuje podľa vzoru *dub*, čiže jeho tvar L. sg. má príponu *-e*. Rovnakú príponu z rovnakých dôvodov má aj tvar L. sg. miestneho názvu *Pavel — v Pavle* (porov. Slovník slovenského jazyka VI, 1968, s. 214).

F. Kočiš